

RIG

NR 4 2021

KULTURHISTORISK TIDSKRIFT GRUNDAD 1918

Nummer 4 2021

Redaktörer

Simon Ekström

Marie Steinrud

Bitr. redaktör

Margareta Tellenbach

Webredaktör

Lars-Eric Jönsson

Ansvarig utgivare

Simon Ekström

REDAKTIONENS ADRESS

Institutionen för etnologi, religionshistoria och
genusvetenskap (ERG)

Stockholms Universitet, 106 91 Stockholm

e-post simon.ekstrom@etnologi.su.se

mobilnr 0703-258715

e-post marie.steinrud@etnologi.su.se

mobilnr 0733-844463

e-post Margareta.Tellenbach@gmail.com

telefon 046-291314

webadress: <http://journals.lub.lu.se/index.php/rig>

Redaktionsråd

*Lotten Gustafsson Reinius, Institutionen för etnologi,
religionsvetenskap och genusvetenskap (ERG),*

Stockholms universitet

Rebecka Lennartsson, Stockholms stadsmuseum

Lena Marander-Eklund, Nordisk folkloristik, Åbo Akademi

Fredrik Nilsson, Etnologi, Åbo Akademi/Lunds universitet

*Ulf Palménfelt, Institutionen för kulturanthropologi och
etnologi, Uppsala universitet, Campus Gotland*

Richard Pettersson, Institutionen för kultur och medier,

Umeå universitet

Jens Rydström, Genusvetenskapliga institutionen,

Lunds universitet

Marie Ulväng, Institutionen för mediastudier,

Stockholms universitet

Per Widén, Nationalmuseum / Uppsala universitetsbibliotek

Omslagsbild: Bronsskulpturer i centrala Värnamo
föreställande Bruno Mathssons karaktäristiska böjträstolar.

Foto: Anna Wahlöö 2015.

PRENUMERATION

Prenumeration kostar 200 kronor för privatperson, 300 kr för institution och 450 kr för
prenumerant utanför Norden. Prenumeration tecknas hos eddy.se ab, order@bokorder.se.

Vänligen uppge namn, adress och e-post.

Auraproduktion och ”klassikerfiering”

Om aktivt meningsskapande som gör möbler till klassiker – exemplifierat genom stolar från Sverige och Danmark

Anna Wahlöö

Vadå klassiker?

”Tidlös design – 12 vackra klassiker att inreda hemmet med år efter år” (Bohlin 2021), ”7 anledningar till att investera i en designklassiker” (Svenssons i Lammhult 2021a), ”Designklassikerna som fortfarande älskas av alla” (Broman 2017). Rubrikerna som är hämtade från detaljhandel, inredningsmedia och dagspress från senare år låter oss förstå att klassiker är pålitliga, uppskattade och ständigt aktuella men också något man förutsätts känna till. Många områden har sina egna klassiker, exempelvis musiken, litteraturen men också modet, sporten, matlagingskonsten och designområdet. Utan svårighet kan man till exempel i detaljhandeln finna varor, från hästtransporter och cyklar till olivoljor, glassar, disktrasor och – möbler, som är märkta med *klassiker* och *klassisk*. Det säger något om klassikerbegreppets beskaffenhet och operativa värde. Det är möbelklassiker som denna text handlar om med fokus på Sverige och Danmark varifrån illustrativa exempel hämtas.¹ Men vad är egentligen en klassiker och hur definieras den? Här bör nämnas att ikon som också är en värderande hierarkisk benämning används som motsvarande begrepp i Danmark.²

Under senare år har klassikerbegreppet inom möbelhandeln blivit både synligare och frekventare i marknadsföring och beskrivningar av produkter.³ Möbelklassiker, framförallt stolar, får mycket uppmärksamhet

inte minst i inredningsmedia där de ofta förekommer i hemmiljöer i hemma-hos-reportage eller i iscensatta och tillrättalagda bostadsannonser.⁴ Klassiker möblerar också offentliga rum som krogar, hotell, butiker, konsthallar och bibliotek. De har en stark och normerande ställning i formhistorien, där de återkommande lyfts fram av författare och museer som goda exempel eller symboler för en viss tid i formutvecklingen vad gäller form, färg, tekniska eller materialmässiga innovationer.⁵ De kan även stå som representanter för samhälle och rådande inredningsideal. Med nämnda exempel vill jag visa att klassiker har en tydlig och synlig plats i samtiden. Men hur kommer det sig att vissa möbler återkommande får utrymme och uppmärksamhet, blir upphöjda och hyllade?

Studiens syfte är att undersöka och öka förståelsen för hur en klassiker skapas. Klassiker tas ofta för givna och problematiseras sällan. Det är befogat att ifrågasätta hur och varför det kommer sig att vissa möbler tar plats, får uppmärksamhet och lever vidare genom årtiondena och får den upphöjda benämningen klassiker. Här bör nämnas att forskning med fokus på designklassiker bedrivs vid Syddansk universitet i Kolding, som under senare år utkommit med en rad artiklar och titlar i ämnet, företrädesvis inom design och kommunikation.⁶ Också designhistorikern Grace Lees-Maffeis och professor Guy Juliers forskning inom designkultur har bidragit med betydelse-

fullt vetenskapligt arbete. Det är i denna kontext jag ser att min studie har en plats.

Aura och klassikerfiering

En av flera komponenter för att uppnå klassikerstatus är meningsbyggande. Med det menas här att olika typer av värden och meningsskapande faktorer tillskrivs och kopplas samman med möblen som bygger på dess aura, en slags lyskraft. Aurabegreppet används i studien för att illustrera specifika möblers värde. Det har hämtats från den tyske filosofen Walter Benjamin (2008). Aura kan beskrivas som ett slags skimmer som omger möblen men som inte går att ta på. Auran tillför möblen en form av exklusivitet vilket gör att den kan överordnas andra möbler, vilket är del av klassikerns idé som upphöjd företeelse. Förenklat skulle man kunna säga att ju mer kunskap vi har om möblen, oavsett natur, desto högre egenvärde tillmätts det och desto intressantare blir det ur klassikersynpunkt. Auran kan således stärka möblens kulturella biografi (jfr bygga cv), vilket inverkar på förhållandet hur möblerna beskrivs, uppfattas eller definieras, men också bidra till deras möjlighet att överleva (t.ex. överleva trender, materiellt, kommersiellt, visuellt) och attrahera användare, betraktare och locka köpare.

Ordböcker och lexikon beskriver klassiker som ett ideal, en norm, en elit, som det bästa och det främsta. Även om betydelsen har förändrats över tid är bestående värde något som återkommer som förklaring. Det är ett svårfångat och ett symboliskt laddat begrepp hämtat från andra discipliner som litteratur, musik och arkitektur men används nu även om specifika möbler och deras formgivare (Bal 2002:10–11, Boström 2000:7). I Sverige finns inte *designklassiker* upptaget som specifikt uppslagsord i uppslagsverk och ordböcker, däremot i Danmark. I *Den danske ordbog* kan man exempelvis läsa: ”brugsgenstand der er anerkendt for sit gode design og efterspørges uanset modens omskiftelighed” (ordnet.dk 2021). Klassiker håller över tid och är beständigt. Begreppet är användbart och popu-

lärt, vilket de inledande citaten och exemplen visar.

Artikeln uppehåller sig vid möbelklassiker som i Sverige och Danmark började uppträda och användas som begrepp i möbelsammanhang under 1960-talet och undersöker hur och varför vissa möbler blir just klassiker och hamnar på parnassen (Munch & Jensen 2021:7, Satell 2018, Wahlöö 2017:35). Hög kvalitet hade varit ett tänkbart svar. Min undersökning visar på ett betydligt mer komplext svar. Klassiker är resultat av en komplex mer eller mindre aktiv kollektiv samverkan mellan aktörer verksamma i kultursamhälle⁷, på den på kommersiella möbelmarknaden⁸ och inom populärkulturen⁹. Utifrån ansatsen att designobjekt inte är en isolerad företeelse utan bestäms kontextuellt och med stöd i George Dickies institutionella konstteori som menar att konst är beroende av den omgivande konstvärlden, som är ett löst sammansatt nätverk, och dess aktörer som ”bestämmer” och definierar vad som är konst eller inte genom att exempelvis placera och presentera konsten på institutioner som museer för en publik/mottagare (Julier 2014:91, Dickie 1984, 1974). Aktörerna i texten benämns auraförmedlare (jfr Björkman 1998). De är en förutsättning för klassikernas existens. I artikeln lyfts ett antal auraförmedlare, praktiker och faktorer fram som visat sig bidra till möblers klassikerstatus. Kortfattat handlar det om att möblen lyfts upp och tillskrivs värden som gör att den uppfattas som klassiker. Vilka och vad detta kan vara och av vem tar texten nedan upp.

Jag ser möblens transformering till klassiker som en process vilken jag kommit att kalla *klassikerfiering*. Termen ligger i linje med Grace Lees-Maffeis *iconization* som diskuteras i *Iconic designs. 50 stories about 50 things* (2014) men har utvecklats vidare av mig. Lees-Maffeis utgångspunkt var den religiösa ikonen. Processen likställer Lees-Maffei med hur religiösa helgon kanoniserats, vilket kan ske genom speciella ritualer (Lees-Maffei 2014:16–17). Gemensamt för ikoner är kva-

litéer som igenkännbarhet, representation, perception och beundran. På liknande vis kan designikoner erhålla sin status. Viktiga nyckelritualer enligt Lees-Maffei i ikoniseringsprocessen är exempelvis utställningar på museer och gallerier (ibid.) som kommuniceras och medieras genom exempelvis den stora mängd speciallitteratur som finns om objekten.

Jag har ringat in ett antal parametrar: *objektifiering, idealisering, kommunikation, mediering, kontextualisering, representativitet, selektion* och *tolkningsföreträdare* som jag menar igår i klassikerfieringen. Här finns inte utrymme för dem alla. Jag har valt att fokusera på *objektifiering*, även om de andra parametrarna delvis kommer att beröras, då objektifiering på ett tydligt vis illustrerar hur en möbel genom att stärka sin aura kan lyftas upp och tillskrivas värden och därmed särskiljas och överordnas andra möbler.

För att komma åt klassikern som fenomen och få kunskap om dess uppkomst och tillblivelse har jag i huvudsak arbetat med tre olika kategorier av material: inredningstidskrifter, dagspress, hemsidor, utställningsmaterial från museer, inredningsbloggar, pressreleaser, marknadsföringsannonser, nyhetsbrev, möbel- och designlitteratur med mera, som här går under samlingsnamnet arkivmaterial, för att få ett vardagsnära material och tillika få en uppfattning om hur klassikern framställs och beskrivs i ord och bild.¹⁰ Det är företrädesvis denna materialgrupp som använts till artikeln. Många av källorna i denna kategori har varit digitala.

Därtill har en enkätundersökning genomförts som riktade sig till en "medveten allmänhet", som bestod av totalt 140 personer. Urvalet var strategiskt. Jag vände mig till personer som jag uppfattade hade ett medvetet förhållningssätt till klassiker eller möbler och inredning genom studier, sin profession eller intresseområde.¹¹ Avsikten var även här att ringa in en vardaglig uppfattning om hur olika personer använder begreppet, om vad en klassiker är och kan vara samt vilka utmärkande

drag och egenskaper den kan ha. Majoriteten av frågorna hade färdiga svarsalternativ med möjlighet att kommentera i fritext. Det gavs också möjlighet att själv ge exempel på klassiker, dels egna favoritklassiker, dels möbler som man uppfattade vara klassiker och varför just dessa. Enkäten var digital och ställde totalt 29 frågor och påståenden. Därutöver har en intervjustudie gjorts med 14 professionellt verksamma personer inom den svenska möbelvärlden, som genom sin position har makt och möjlighet att påverka klassikern.¹² Intervjuerna gjordes på så kallat halvstrukturerat vis, som till strukturen ligger nära ett vardagligt samtal då intervjupersonerna tilläts prata tämligen fritt utifrån ett antal av mig på förhand formulerade frågor vars syfte var att fånga upp professionens olika uppfattningar om klassiker, vad en klassiker är och hur den skapas. Då jag var intresserad av intervjupersonernas *olika* uppfattningar användes fenomenografin som ansats. Fenomenografin har som metod utvecklats för att urskilja kvalitativa variationer av sätt att uppfatta och förstå ett fenomen i omvärlden (Alexandersson 1994:113–114, Uljens 1989, Larsson 1986).

Jag ser såväl de skrivna och de talade formuleringarna som de visuella uttrycken från materialkategorierna som diskursiva utsagor som sammantaget formulerar klassikern och dess uppkomst. De olika kunskapskällorna har legat till grund för de ovan nämnda parametrarna, vilka framträtt med hjälp av diskursanalysen som hjälpt mig att sortera men också tematisera materialet som i denna text samlats under ett antal rubriker (Börjesson Palmblad 2007, Börjesson 2003).

Exempel på aurastärkande faktorer och praktiker

Det finns många sätt att tillföra klassikern värden, från att ge den ett individuellt namn till att understryka dess hållbarhetsmässiga kvalitéer. Nedan ges ett antal exempel på sådant som kan bygga på möblernas aura och objektifiering och därmed klassikerstatus.

Exponering och kontext

Syns du inte finns du inte är ett slitet men allttjämt aktuellt uttryck. Särskilt idag i ett media- och bildfixerat samhälle där digitaliseringen kontinuerligt finner nya vägar och kanaler för spridning av information. För att bli klassiker är det viktigt att synas, att vara representerad och uppmärksammas i olika genomtänkta sammanhang och miljöer. Media är den auraförmedlare som spelar en av de viktigare rollerna i klassikermaskineriet (Satell 2018, Løkke-Madsen & Satell 2016, Satell 2015). Media är också betydelsefull ur identifierings- och definieringssynpunkt så som Lees-Maffei framhåller (2014, 2009). Det bör noteras att spridning inte är ett självändamål. För stor spridning och exponering kan få motsatt effekt och göra att klassikern tappar i värde. Ett sätt att få klassikern ”att lyfta” är, som en av studiens informanter påpekar, att den syns och hamnar i ”rätt” försäljningskanaler, i ”rätt” miljöer och tillsammans med ”rätt” människor, såsom mediamänniskor, konstnärer eller andra kulturpersonligheter i exempelvis hemma-hos-reportage i glassiga inredningsmagasin. Dessa miljöer är ofta avskalade och stylade där klassikern får en aktiv roll. Sällan figurerar de i mindre tilltalande miljöer eller sammanhang.

Andra ”prestigemiljöer”, fördelaktiga för klassikerstatusen, kan vara trendiga restauranger, museer, TV-studier, ambassader och konserthus. Det kan också vara av värde för möbeln att sammankopplas med expertis eller auktoriteter inom akademien, media, kultur och politik på olika vis genom att låta en namnkunnig person inom nämnda områden inviga en utställning om klassiker eller skriva förord och texter till produkt- eller utställningskataloger om klassiker. Det ger klassikern en kulturell inramning. Ytterligare exempel på auraförmedlare är museichefer, kulturjournalister, forskare och undervisande personal på skolor och universitet samt experter från de välkända auktionshusen. I artiklar och filmklipp på hemsidor, Youtubekanaler,

Facebooksidor och i nyhetsbrev, kan man ta del av expertis som företräder olika institutioner som lyfter fram enskilda möblers och formgivares betydelse – som en av de största och viktigaste, och varför de anser att möbeln gått till historien som designikon eller klassiker.¹³ Det handlar således också om *vem* som uttalar sig och utser klassikern, eller helt enkelt blir ”omfamnad av kultureliten” som en av mina informanter verksamt inom akademien uttrycker det. Med en erkänd institution eller annan etablerad eller populär plattform i ryggen väger orden i regel mer. Det beror på vem som sätter etiketten menar en annan informant. Det får olika betydelse om producenten skriver i annonsen att det är en möbelklassiker eller om ett museum lyfter fram 1900-talets möbelklassiker.

Att vara representerad i möbel- och designlitteraturen, på museer, utställningslokaler och plattformar för design som företrädare för en viss tid, stil eller uttryck är prestigefullt och ger möbeln erkännande. Museer och historieskrivning är betydande auraförmedlare. De spelar en viktig roll som fönster för exponering men också kunskapsproducenter och förvaltare av det gemensamma kulturarvet (Palmqvist 2005:183). Tidigare och samtida utställningar kan bidra till debatt och det offentliga designsamtalet liksom ett ökat intresse för specifika formgivare och möbelstilar (Mårdh 2017). Nu som då. Konstvetaren och museivetaren Hedvig Mårdh, som intresserat sig för den gustavianska möbelhistorien, lyfter möbelsnickaren och kunglige hovleverantören Georg Haupt, som var verksam i Stockholm under 1700-talets andra del, som exempel på detta. Intresset för Haupt och den gustavianska stilen har under 1900-talet varit återkommande, något som kan kopplas till flera utställningar på Nordiska museet och Nationalmuseum som visat hans möbler. Haupt finns idag representerad på båda museernas permanenta utställningar. En ökad prisbild på andrahandsmarknaden har också noterats.¹⁴ Dokumentation i form av katalo-

ger, böcker och virtuellt material på sociala digitala kanaler tillkomna i anslutning till utställningarna finns kvar och lever vidare som auraförmedlare.¹⁵ På liknande vis har klassiker synliggjorts på utställningsscener under 1900-talet och 2000-talets inledande del. Vissa utställningar har fått hög status och blivit milstolpar i möbelhistoriens utveckling, däribland Parisutställningen 1925, Stockholmsutställningen 1930 och H55 i Helsingborg.¹⁶ I Danmark har de årliga möbelutställningarna mellan 1927 och 1966, arrangerade av Københavns Snedkerlaug, varit en viktig arena som visat prototyper av bland andra Hans Wegner och Finn Juhl, som har gått till historien med stolar som Den runda stolen (även kallad The Chair och The Classic) och Hövdingstolen, båda från 1949. Mer än hälften av de så kallade ”danske møbelklassikere” ritades till utställningarna enligt en biografi över Hans J. Wegner (Holmsted Olesen 2007:11). De var välbesökta och blev en viktig experimentell arena där arkitekter och snickare kunde testa sina experiment på allmänheten och därmed även en viktig aktör i den danska modernismens utveckling, även kallad Danish Modern. Flera av de möbler som idag benämns klassiker gjorde entré på nationella och internationella utställningar. Arne Jacobsens version av den trebenta stolen Myran ställdes ut för första gången 1954 på den tionde Triennalen i Milano och året därpå fanns den med på H55.¹⁷ Den blev redan från början en ”världsmöbel” (Larsson 1991:315). I ett nyhetsbrev från Företaget Miljögården, som saluför stolen Sjuan, kan man hösten 2021 läsa: ”En klassiker formgiven av Arne Jacobsen 1955 som visades första gången på H55 i Helsingborg” (Miljögårdens möbler 2021). Upplysningar som denna förekommer inte bara i kommersiell kontext utan även i litteratur- och utställningssammanhang. Från Stockholmsutställningen 1930 kan trädgårdsstolen Fåtölj A2 från Grythyttans stålmebler nämnas. Båda stolarna produceras än idag, något som också bidrar till auran, då det vi-

sar på en ständig aktualitet och uthållighet. Möbler som ställts ut på nämnda (även andra) utställningar stärker möbelns aura och har de dessutom belönats med utmärkelser eller medaljer tillskrivs ytterligare värde, vilket med fördel framhålls i presentationer av möbel- och formgivare av olika auraförmedlare och blir därmed del av möblernas narrativ. Epitet som *prisbelönt* och *prisad* är flitigt använt. Ett pris belönar och bekräftar framgång vilket ger möbeln ett erkännande. Det betyder också att möbeln särskiljs från andra möbler som aktivt valts bort genom en urvalsprocess, ofta av en handplockad jury bestående av namnkunniga personer inom fältet. Idag är många priser kommersiella.¹⁸

Representativitet kan också vara förknippat med stolthet och heder. Att finnas med i Nationalmuseums och Röhsskas samlingar är det främsta man kan nå i Sverige som formgivare menar en av mina informanter. Som museiföremål objektifieras klassikern genom visuell iscensättning (Palmquist 2005). Med hjälp av riktad belysning, informativ text, glasmontrar, podier, larm och andra barriärer upphöjs föremålet samtidigt som ett avstånd till betraktaren skapas, både materiellt och mentalt. Denna distans har bland annat beskrivits av Benjamin som en slags egendomlig tunn väv i tid och rum som skiljer betraktare och artefakt åt (Benjamin 2008:23). Att vara del av den synliga historien, i detta fall, på viktiga nationalscener för form och möbler, ger lyskraft åt både möbel och formgivare. Det gör att den synliggörs och finns kvar och därmed lever vidare, liksom påminner betraktaren om vad som är viktigt eller beaktansvärt.

Att återkommande bli inkluderad och utvald av personer och aktörer som skriver och presenterar historien är givetvis värdefullt för möbeln ur ett klassikerperspektiv. Vissa utvalda objekt och formgivare återkommer, om och om igen, när formhistorien skall berättas, vilket gör att de inkarnerar och bekräftar historien – tillika underbygger klassikern som ett ideal och norm. Detta förekommer

i stor utsträckning både på museiarenorna och i litteraturen. Inte minst av vissa stolar. Stolen Eva är ett sådant exempel. Arne Jacobsens Myran, Hans J. Wegners Y-stol och Pantonstolen ritad av arkitekten Verner Panton likaså.¹⁹ Kanske är det svårt att inte påverkas som författare, pedagog, föreläsare eller curator av hur andra före dem har valt att visa och framställa historien. Det finns säkert också en förväntan hos museibesökare och läsare att vissa ”kändisobjekt” bör finnas med, ty klassikerna tillhör möbelvärldens ce-

lebriteter. För nog kan en viss glädje och tillfredsställelse infinna sig i det igenkännbara.

På bild 1 syns några stolar från 1950-talet av Arne Jacobsen, Droppen, Sjuan i kontorsstolsutförande²⁰ och Myran, på Nationalmuseums utställning *Tidslinjen*, som invigdes i Stockholm 2018 efter en omfattande ombyggnad. Stolarna är välkända för den invigde. Troligen även för personer som inte är det, åtminstone de två sistnämnda då de är väl spridda både i Danmark och Sverige. Enligt Nationalmuseum står objekten för det som

1. Bilden visar ett utsnitt från Nationalmuseums permanenta formutställning. Samtliga stolar kan betraktas som möbelhistoriens kändisar.

Foto: författaren 2019.

kommit att benämnas ”Scandinavian Design”, som under 1950-talet blev ett internationellt paraplybegrepp för Nordisk formgivning igenkännbar på sina ”enkla former och ljusa naturmaterial” (Nationalmuseum 2021).

Även kommersiella auraförmedlare som auktionshus, gallerier, varuhus, inredningsföretag, möbelproducenter och antikhandlare ägnar sig åt utställningsverksamhet som blir exponeringskanaler för klassikerna. Andrahandsmarknaden är betydelsefull för klassikern, där kan den leva vidare. Genom erhållen patina och proveniens kan den öka i värde.²¹ En betydelsefull auraförmedlare, tillika kunskapsproducent, är auktionsbranschen då delar av möbelområdets sakkunniga återfinns här. Temaauktioner kopplade till kändisskap är ett fenomen som ibland får priserna att gå i höjden. Efter författaren och dramatiken Lars Noréns frånfälle 2021 såldes utvalda delar av hans kvarlåtenskap på auktionshuset Bukowskis²², däribland vilstolen LC4 i stål-rör signerad Le Corbusier, Pierre Jeanneret & Charlotte Perriand (Bukowskis 2021a) som tillhör en av designvärldens mest namnkunniga möbler. Nyheten gav stort genomslag i media.²³ En av dyrgriporna blev vilstolen.

Några stora auktionsaktörer på den nordiska marknaden är Auctionet, Aucion2000 och Lauritz.com som fortlöpande knyter nya både svenska och utländska auktionshus till sig. Flera av auktionshusens medarbetare agerar experter i public service-TV-program som Antikrundan och Antikmagasinet. Genom egen kursverksamhet, artiklar, filmade visningar, poddar och bokproduktion deltar de aktivt till kunskapsspridning inom ämnesområdet.²⁴ År 2020 inrättades Auctionet Academy som erbjuder antikskola med som de formulerar det en: ”lärarkår består av flera av landets främsta konst- och antikvitetsexperter, många av dem igenkända från media” (Auctionet Academy 2021). I sitt värv tipsar, väljer och framhåller experterna egna favoriter, enskilda möbler och deras formgivare inför kommande försäljning, vilken förmedlas

via hemsidor, specialutskick, egna magasin, Youtube och sociala medier. Som utvalt föremål ökar uppmärksamheten och exponeringen, tillika stärker den möblernas aura.

Historiebruk

Att använda historien som kulturell inramning och referens är ett sätt att anföra en möbels aura. Denna praktik kan se olika ut. Den kan göras genom att förankra möbelen tillbaka i tiden och placera in den historiskt och kontextuellt i möbelhistorien. Det görs ofta i annonser och artiklar om enskilda klassiker. Det kan handla om hur möbelen exponeras och presenteras i ett kommersiellt sammanhang. Det finns exempelvis showrooms och flaggskeppsbutiker vars scenografi är uppbyggd likt museimiljöer med utstakade tidslinjer där möbelen på ett tydligt vis spelar en betydelsefull roll i utvecklingen. Även detaljhandeln använder sig av utställningsformatet för att visualisera sina egna produkters och formgivares betydelse och betona det historiska perspektivet. Med inglasade belysta montrar, fotografier på grundare och formgivare och en utstakad tidslinje visar exempelvis firma Svenskt Tenn utvalda föremål av företagets produktion och historiska utveckling i sin butik på Strandvägen i Stockholm.

Även på hemsidor, i böcker och företagspresentationer visas företagets historiska utveckling i ord, bild och film, där klassiker har en given plats.²⁵ Retoriken är tydlig och budskapet klart. Också i kommunikationen av klassiker märks detta. Inte minst i marknadsföringssammanhang. ”Den eviga och tidlösa klassikern”, ”En evig klassiker” är exempel på flitigt använda klassikerreklamfraser från samtida dagspress, vilka ger en hänvisning om klassikerns hållbarhet och beständighet. Den består över tid och kan ärvas av kommande generationer och leva vidare på andrahandsmarknaden, vilket en hög stabil prisbild på antikmarknaden visar. Temporala termer som arv, generation, evig, tradition, decennier, liv och tidlös är flitigt använda. Särskilt

det sistnämnda. På det danska företaget Fritz Hansens hemsida kan man läsa: “Our design philosophy reflects our history and inspires the creation of new, simple, sculptural and original furniture that is timeless and relevant in time” (Fritz Hansen 2021). Tidlös är ett motsägelsefullt begrepp och används ofta som i exemplet med betydelsen att möblerna både är aktuella/relevanta i samtiden – och tidlösa. Dessa dubbla budskap gör nyttjandet av temporala värden komplext. Oavsett vad som menas med tidlös är det tidsbundet och ett tydligt samtida värde för klassikern, inte bortom tid som Anders V. Munch och Hans Christian Jensen framhåller: ”This makes the promotion of temporal values a very complex message with multiple layers of temporality and historical references – addressed to custo-

mers with strongly diverging interests and abilities towards engaging with these meanings” (2021:1). Begrepp som ”modefluga” och ”in-nemöbel”, som uttrycker något mer flyktigt och temporärt, uppfattas inte enligt studien vara förenligt med klassikern och dess idé.

Hållbarhet och hålla över tid

Vi lever i en tid då vi ständigt blir påmind om klimatkris och världens ändliga resurser. Under senare år har hållbarhetsperspektivet med betoning på klimat och miljö blivit allt tydligare och synligare i medieringen av klassiker (Munch & Jensen 2021).²⁶ Det märks i annonsmaterial, företagspresentationer och produktbeskrivningar där möblernas begränsade fotavtryck lyfts fram. Möbeltillverkarna stärker sina varumärken genom att framhålla

2. Utställning i inredningsbutiken Svenskt Tenn 2021 som exempel på hur kommersiella aktörer visuellt illustrerar den egna berättelsen med utstakad historisk tidslinje. Foto: författaren 2021.

sig som ansvarstagande och miljömedvetna. Genuint hantverk, hög materialkvalité och lång bruksnytta liksom användande av miljövänliga material som åldras med värdighet är återkommande beskrivningar. På möbelproducenten Gemlas hemsida är företagets inställning till hållbarhet och hantverk den första besökaren möts av (Gemla 2021). I hållbarhetsaspekten inkluderas även formgivningen. Det understryks genom påvisandet av långa och tillfälliga samarbeten med namnkunniga formgivare och arkitekter. Möblerna förutsätts under lång tid klara ”ögats slitage” eller ”ögats nöting”.²⁷ Formuleringar av detta slag är många och varierande med samma innehåll. ”Hållbar design” men också ”unik design” ingår i klassikerns retorik. Ibland till och med utlovas att möbeln kommer att stå sig över tid. I ett erbjudande från Svenssons i Lammhult, en aktör på den svenska marknaden som aktivt använder klassikerbegreppet, framställs fåtöljen Jetson, ritad av Bruno Mathsson 1966, som en av företagets mest populära klassiker: ”Fåtöljen har en tidlös design med hög kvalitet som kommer att hålla i generationer framöver” (Svenssons i Lammhult 2021b). Det egna hållbarhetsansvaret framhålls även med hänvisning till att virket som används i produktionen är lokalproducerat eller kommer från certifierad skog.²⁸ Den danska möbeltillverkaren PP Møller, som bland annat producerar Wegners stol The Chair som återkommande beskrivs som en klassiker på museer och i möbellitteratur, planterar skog som del av sin produktionskedja, vilket de gjort ett framträdande nummer av i sin företagsprofil. Carl Hansen & Søn skriver på sin hemsida: ”I dag kan över 75 av våra designklassiker fås i FSC®-certifierat trä (FSC C135991), och vi jobbar ständigt för att de ska bli fler” (Carl Hansen & Søn 2021a). Som exempel syns Y-stolen på bild som illustrativt exempel. Reservdelar är också en del av det ekologiska tänkandet. Allt fler producenter levererar reservdelar, vilket underförstått innebär att möbeln *kan*

renoveras och underhållas och inte är någon slit-och-släng-produkt (Carl Hansen & Søn 2021b). Det ger klassikern ett mervärde. Återbruk och cirkuläritet ligger i tiden. Allt fler möbelproducenter på marknaden erbjuder vård och underhåll av tidigare sålda möbler som en del av verksamheten genom särskilt framtagna tjänster. På Swedese kan man som ägare till en Lamino, en av Sveriges kanske mest kända fåtöljer, genom Swedese Repair få hjälp med certifierad ”designrenovering” och originalreservdelar (Swedese 2021b). Lamino från 1956, ritad av Yngve Ekström, har miljöcertifierats genom märkningen Möbelfakta som är ett referens- och märkningssystem för möbler som ställer krav på miljö, kvalitet (teknisk) och ansvarsfulla leveranskedjor, något som ytterligare stärker hållbarhetsprofilen och därmed möbelns aura. Recyklade möbler blir också vanligare. Producenter erbjuder i allt större utsträckning även begagnade möbler från det egna sortimentet.²⁹ Klassikern har fått en tydlig plats i möbelproducenternas miljö- och hållbarhetsprofil som på ett märkbart sätt flyttar fram sina hållbarhetspositioner genom klassikerna. Det blir tydligt att klassiker är en del av samtida samhällsytringar. Utöver tillverkningsindustrin syns fenomenet även hos auktionsföretag och antikhandlare som hanterar begagnade möbler. Bukowskis formulerar följande rader på sin hemsida: ”I dagens slit-och-slängsamhälle kan ett köp på auktionsmarknaden både gynna dig och miljön då objektet i sig redan har ett andrahandsvärde” (Bukowskis 2021c).

Formen – karaktärsdrag och hållbarhetsmarkör
I enkätundersökningen ansåg 75 % av de tillfrågade att klassiker är något de flesta känner igen. En av informanternas kommentarer löd: ”Man behöver inte veta vad den heter eller vem som har gjort den bara den är allmänt igenkänd.” Särskilt formen. ”Många människor känner igen formen” som en annan informant formulerade det. Igenkännbarheten är en del av klassikerns persona, eller kvalitet

som Lees-Maffei formulerat det (Lees-Maffei 2014). Det vi känner igen och kan identifiera tar vi lättare till oss. Designen kan vara ett sådant kännetecken vilket en annan röst i enkäten uttrycker, som menar att en möbelklassiker framförallt är ”något som känns tidlöst genom sitt formspråk även om det går att datera”. Om möbelen gör sig bra på bild, är fotogenisk, eller ”mediavänlig” som Rosita Satell, design- och medieforskare, uttrycker det, är chanserna för spridning och användning större, vilket medför ökad klassikerpotential (Løkke-Madsen & Satell 2016, Satell 2015). Den danska färgstarka plaststolen Panton chair 1960 är ett sådant exempel. Dess karaktäristiska s-form, gjuten i ett stycke, var revolutionerande när den kom och har sedan dess avbildats i oräkneliga designböcker i möbellitteratur och tidskrifter men också använts flitigt i media, film och reklam. Stolen har på grund av detta också blivit föremål för forskning (ibid., Satell 2018). Stolen uppges vara en av världens mest fotograferade stolar (Trapholt 2021, Satell 2016:80). Arne Jacobsens fåtölj Ägget från 1958 med sin runda fylliga kurvatur är ytterligare en sittmöbel som flitigt avbildats och ställts ut genom åren i olika kommersiella och kulturella sammanhang. Snett framifrån och från sidan framträder stolarnas betecknande drag tydligast, likt en signatur. Det är också så de företrädesvis har fotograferats och avbildats. Siluetter av klassiker används som logotyper av privata företag, pryder bokomslag eller kan som på svenska Postens frimärksserie ”Sitt skönt!” från 2014, återges endast som detalj på ett frimärke i form av ett ryggöverstycke eller ett armstöd.³⁰ Igenkännbara genom signaturer eller siluetter blir de användbara. Klassikern har många gånger en förmåga att fånga ögat och pocka på uppmärksamhet. Inte minst på grund av formen. Bilister uppges ha kört av vägen på Manhattan i New York i samband med att Pantonstolen visades i ett skyltfönster där för första gången, på grund av sin uppsesendeväckande form (Satell 2016:80, Fiell &

Fiell 2002:508). Historien i sig blir ett värde för stolen, något som tas upp vidare nedan.

Som redan nämnts får klassikerna återkommande utrymme i möbel- och designlitteraturen, liksom i inredningsmedia där bilden är ett viktigt verktyg. Klassiker kan ensamt möblera ett helt rum, något som bland annat tillämpas vid styling av bostäder som skall säljas. Inte sällan finner man en ensam klassiker som visuellt blickfång, ofta en stol, i ett i övrigt avskalat ljust rum. Y-stolen och olika typer av pinnstolar vid matplatsen har under flera år varit populärt. Skrymmande möbler bör enligt ledande mäklarsajter icke göra sig besvärligt under publika visningar och vid fotostyling av bostaden inför försäljning (Boligsiden 2021, Hemnet 2021). Det säger något om klassikerns uttrycksfulla form, tillika dess symbol- och identitetsvärde. Anledningen till att de frekvent förekommer i bostadsannonser är inte bara att de gör sig bra på bild utan även deras potential som lockbete. Enligt en av mina informanter som bevakar inredningsbranschen ger klassikerna en känsla av exklusivitet och är därför ett användbart arbetsredskap för stylisten.

Studien visar att möbelns form uppfattas vara ett kännetecken för en klassiker, närmare bestämt *enkel form och rena linjer*, men också bidrar till dess överlevnad. Utfallet i enkätundersökningen var tydligt, 90 % av informanterna ansåg att en möbelklassiker har enkel form och rena linjer och 88 % ansåg att formen/designen *gör* en möbel till en modern klassiker. I fritextsvaren gick att läsa: ”Möbelklassiker finns i ett vitt spann men de som uppskattas av flest är nog de enkla och rena linjerna.” Citatet säger något om klassikerns spännvidd vad gäller formen. Långt ifrån alla har en enkel form och rena linjer även om de ofta beskrivs så. Ett företag som använder linjen aktivt är Swedese. Med anspelning på Laminos kurvatur presenteras företagets verksamhetstid med en slogan: ”En egen linje sedan 1945” (Swedese 2021a). Fåtöljens siluett pryder också bokomslaget till boken *På spaning efter*

Lamino (Ekström 2021).³¹ Ovan har vi beaktat oss med två danska möbler som motsvarar en sådan beskrivning. Bruno Mathssons stol Eva likaså. Enkelheten går igen i både form och material. Materialen är få. Sitsen består av flätad sadelgjord, armstöd och ben i skiktlimmat trä. Stolen saknar tillagd dekor och har en kurvatur formad efter kroppen (se vidare nedan). Uttrycket är modernistiskt, i betydelsen frigjord från historiska förebilder, enkel, reducerad, odekorerad och avskalad. De enkla formerna finner också sin förklaring i det stora behov av möbler och bostäder efter krigstiden krävde, vilket skyndade på massproduktion och standardisering inom möbelindustrin (Lucie-Smith 1979:187–188). Även formen kopplas samman med tidlöshet, vilket Fritz Hansen-exemplet visar. Det finns också en föreställning hos modernisterna att modernistisk design är tidlös (Schiermer 2016:129). Skandinavisk design och arkitektur beskrivs idag och tillbaka i tiden inte sällan i liknande termer vad gäller form (Andreu Bach 2020, Lund 2008, Halén 2003:7, Davies 1997), likaså gustavianska möbler (Mårdh 2017:347). Det finns också ett symboliskt politiskt värde som går tillbaka till modernismen och där skandinavisk design står för välfärd och demokrati (t.ex. Kalha 2003:67–75). Flertalet av de möbler som av informanterna uppfattades vara moderna klassiker i enkätundersökningen är från tiden då modernismens formspråk var dominerande i Sverige och Danmark mellan åren 1930 och 1960.³² Av de formgivare och möbler som informanterna uppgav som exempel på klassiker eller egna klassikerfavoriter var flertalet verksamma och kom till under denna tid.³³

Intresset för klassiker blir märkbart under 1990-talet (och har fortsatt sedan dess), då en vurm för design och speciellt skandinavisk design svepte över delar av Europa, Japan och Nordamerika (t.ex. Sparke 1999, Davies 1997). 1990-talets möbelformgivning karaktäriseras av enkelhet och rena former eller ”nyenkelhet” med ett för tiden nyupptäckt intresse för

1900-talets tidigare del och mitt, ett fenomen som går under begrepp som nyfunkis och nyminimalism (Robach 2008:321). 1950-talet kommer alltid att vara populärt som en av informanterna verksamma inom möbelindustrin uttrycker det, då det var den period då Sverige var som bäst. Det var också en tid då man började gräva i sin närhistoria och intressera sig för inhemska och nordiska formgivare som Nisse Strinning och Alvar Aalto. Efterfrågan ledde till att antikhandel och auktionshus började sälja modernt, enligt en av informanterna med lång erfarenhet från auktionsbranschen. Det är rimligt att anta att tidens estetiska preferenser och inredningsideal bidragit till klassikernas etablering under förra seklets senare del.

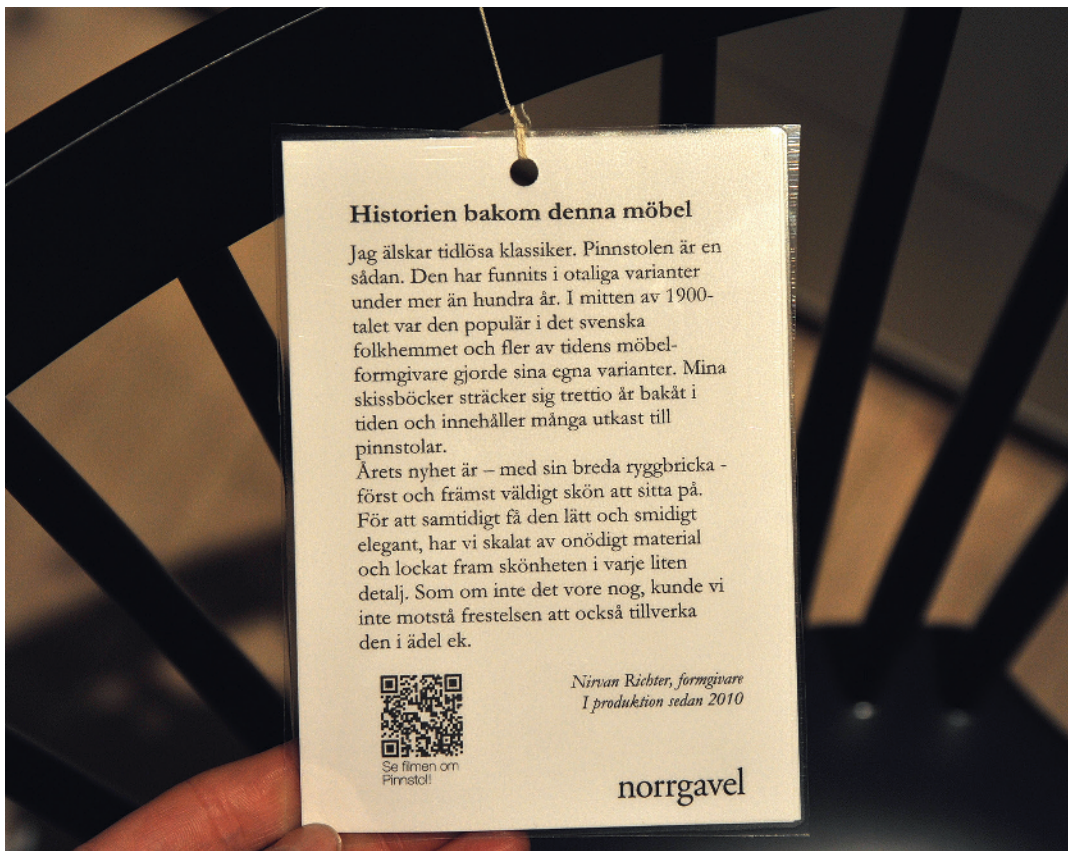
Storytelling och myter

Något som flera klassiker kopplas samman med är storytelling och myter, helt enkelt en god historia, gärna av originell natur, vilket bland andra Lees-Maffei lyfter i *Iconic Designes: 50 Stories About 50 things* (2014). Det kan röra sig om hur den fick sitt namn eller om formgivarens tankar bakom konstruktionen eller formen. Om historien är sann eller inte är av mindre värde. Myten tillför som Roland Barthes har uttryckt det ett sätt att ge något betydelse (Barthes 1970:205ff). En spridd historia är den om hur möbelsnickaren Bruno Mathsson genom att sätta sig i en snödriva tog fram den perfekta sittkurvan som anses ligga till grund för flera av hans formgivna sittmöbler, däribland stolen Eva. Berättelsen ger möbeln en extra dimension men också betraktaren/användaren/köparen en förståelse för möbelns speciella kurvatur. En annan berättelse ger oss kunskap om den trebenta stolen Myrans förebilder i möbelhistorien. På tillverkaren Fritz Hansens hemsida kan man läsa om hur Arne Jacobsen inspirerats av danska allmogens enkla trebenta pallar framtagna för att fungera på ojämna underlag (Fritz Hansen 2021b). Vi kan även läsa om stolens speciella konstnärliga form

som för tankarna till ett musikinstrument. Enligt filmen *Myren på 2 minuter!*, producerad av Design Museum Danmark, är det konstruktionen som ligger bakom den speciella formen som påminner om en myras som också gett stolen dess smeknamn (Design Museum Danmark 2021). Historierna bygger på möblernas aura och därmed stärker deras status som enskilda objekt. De kan även stärka deras personlighet (Satell 2016:120). Det är vanligt förekommande att möbeltillverkare använder storytelling i byggande av varumärke (Holt 2003, 2004). Som auraförmedlare, här Bruno Mathsson International, Fritz Hansen och Design Museum Danmark, bidrar de till möbels aura.

Namnet och formgivaren

Ännu en faktor som kan bidra till klassikerns aura och narrativ är dess namn (ibland även smeknamn), som nämnts ovan, vilket också hänger samman med storytelling. Ett personligt namn som Eva, Lilla Åland och Ägget ger möbelen en tydligare identitet och personlighet än mer anonyma benämningar som Karmstol, Fåtölj eller Stol, ibland i sällskap med initialer (t.ex. formgivarens), ett nummer eller årtal, som var brukligt i möbelindustrin under 1900-talets förra hälft. Dessförinnan namngavs inte möbler i allmänhet. Istället benämns de efter modell, typ, ort, skapare eller stil.³⁴ Namnet kan också ha en humoristisk tvist eller vara en metafor som

3. Här är ett exempel på praktisk tillämpning av historiebruk och storytelling i detaljhandeln kopplad till en specifik möbel, i detta fall Pinnstol ritad av Nirvan Richter. Skylten hänger på stolen i Norrgavels butik i Malmö. Texten är formulerad av stolens formgivare. Foto: författaren 2015.

lamporna Gräshoppa och Cobra av Greta Magnusson Grossman som formmässigt knyter an till sina namn. Det gör också Hans J. Wegners stol CH24, även kallad Wishbone chair och Y-stolen efter ryggstyckets karaktäristiska form som liknar ett Y. Inte sällan kopplas namnet samman med möbelns storytelling, som exemplet med stolen Lilla Åland, ritad av Carl Malmsten efter ett personligt besök i en kyrka på Åland där han sett den pinnstol som har stått modell för hans stol. Namnet och formen kan i sig, som Satell påpekar, generera mediering och bli utgångspunkten i storytelling av ikoniska möbler. Hon tar upp Ägget som exempel som återkommande visuellt och språkligt återkopplar till sitt namn och sin ovala form genom bilder och lingvistiska formuleringar som anspelar på ägg, fåglar, påsken osv. (Satell 2016:16–17, 120). Namnet kan även referera till möbelns material och koncept liksom ekonomiska incitament som del av möbelns marknadsföring (ibid.).

Ytterligare ett exempel på en aurahöjande faktor är klassikerns formgivare, som nästan uteslutande är en man.³⁵ Ett känt namn bakom möbeln kan ge den extra glans. Ryktbarhet och stor produktion kan hänga samman och som designhistoriker Penny Sparke påpekar ligga till grund för att formgivaren skriver in sig i möbelhistorien (Sparke 1999:80). Digitalt sökbara arkiv över formgivare återfinns hos flera auraförmedlare, som museer, möbelproducenter bostadsplattformar eller auktionsföretag.³⁶ Förutom en källa till kunskap tillför det möbeln värde. Information om formgivarens intentioner, inspirationskällor och karriär kan också bygga på kunskapen om möbeln. Möbeln och upphovsmannen är intimt förknippade och framställs och presenteras ofta tillsammans, gärna med ett fotografi på formgivaren, i exempelvis presentationer, artiklar och böcker av möblerna. Jag gör det själv i min undervisning. Museerna gör det aktivt, liksom antikhandlare, producenter och auktionsföretag. Bilden på personen som skapat möbeln gör att man kan få ett mer person-

ligt förhållande till både objekt och person. Utöver porträtt är formgivaren sittande i den stol som är i fokus ett populärt motiv.

Upprätthållande av intresse

Marknaden arbetar kontinuerligt med att upprätthålla sina klassikers nyhetsvärde och intresse, inte minst eftersom de är viktiga kassakor eller kronjuveler som Satell uttrycker det. Klassikerstatus ger ett extra mervärde och håller prisbilden uppe, menar en av mina informanter, vilket gör att det är lättare att försvara priset. Under 1990-talet började miniatyrmöbler säljas kommersiellt av bland andra Vitra, Fritz Hansen och Normann Copenhagen (Satell 2018:64). Många av de möbler som går under epitetet klassiker har funnits sedan 1930-, 40-, 50- och 60-talen, vilket ibland uppmärksammas genom jubileer och kampanjer. Ett sätt att aktualisera en möbel är att introducera nya material. Ek och valnöt har varit populära under senare år. Ny färgsättning är också väletablerat. Ibland sker det på årsbasis, ibland säsongvis eller i samband med möbelns födelseår. När Wegners stol CH24 firade 60 år tog producenten Carl Hansen & Søn fram 12 nya färger (Trendenser 2010). Breddning av sortiment är ett annat sätt. Exempelvis framtagning av soffor, barnmöbler och barmöbler (stolar och pallar ges högre ben), utgivning av miniatyrer, special- och jubileumsutgåvor som lanseras genom speciella kampanjer eller i anslutning till mässor och utställningar. Som kund ges man därmed en ”unik” möjlighet att förvärva ett numrerat exemplar ur en serie av limiterade upplagor eller tillfällighet att välja en färg som passar just dig och ditt hem. Kunder erbjuds även att uppdatera sina redan förvärvade klassiker genom att exempelvis köpa ny anpassad klädsel.³⁷ Nämnade praktiker kan bli föremål för redaktionellt material i media. Nyheten plockas upp av auraförmedlare som bloggare, journalister, auktionssajter och andra verksamma med intresse för möbler som sprider nyheterna vidare.³⁸

Exemplet stolen Eva

Här presenteras ett exempel genom stolen Eva som ofta går under benämningen klassiker inte bara i Sverige utan även utomlands. I min enkätundersökning ansåg 92 % av deltagarna att stolen är en klassiker, eller ”mest typisk för min ’sinnebild’ av begreppet” som en av informanterna uttryckte det. Igenkännbarheten och åldern var andra faktorer som kvalificerade stolen som klassiker. Stolen illustrerar hur det meningsskapande som lyfts ovan kan se ut och skapas. De olika ”meriter” som möbelen förvärvat genom åren kan sorteras in i de kriterier som presenterats ovan: kontext, prestige, priser, formgivare och så vidare, som i sin tur sorterar under parametern objektifiering som ingår i klassikerifieringsprocessen.

Eva är ritad av Bruno Mathsson (1907–1988), en av ganska få svenska möbelformgivare som

blivit internationellt kända. Det är också med Eva som han främst är ihågkommen (Sparke 1998:81). Ofta framhålls Mathsson som främsta representanten för *Swedish Modern*, en stilriktning som beskrivs som mer humanistisk och organisk, där naturmaterial används i större utsträckning än exempelvis inom den stramare tyska modernismen (ibid.). Stolen produceras av Bruno Mathsson International AB (under en period av Dux), ett företag som ligger i Värnamo, Småland, med en lång tradition av möbeltillverkning (*formgivare, prestige, historieskrivning*). Idag hyllas bygdens son på flera sätt i sin hemstad, bland annat genom två stolar i brons i fullstorlek på Storgatsbacken, en siluett av liggstolen Pernilla 3 i brons monterad på en husvägg på Bruno Mathssons plats och ett konstverk i aluminium föreställande samma liggstol vid Värnamo skatepark.

4. Här visas siluetter i en utställningsmonter på Stockholm Furniture Fair 2016 av Bruno Mathssons möbler som aktivt används i företagets kommunikation. Foto: författaren 2016.

Möblernas konturer används flitigt av producenten i olika sammanhang, exempelvis i trycksaker, marknadsföringsmaterial, som museiföremål, som del av en uppbyggd utställningsmiljö på mässor. Siluetten har blivit en del av varumärket Bruno Mathsson.

Det finns också ett museum i Värnamo, Bruno Mathsson Center, i anslutning till ett av Mathsson International Showrooms, som saluför hans möbler, där Eva ställs ut och guidade turer går att fås (*kontext, prestige*). På museet kan man beskåda den modell vid namn Arbetsstol modell 41 som Mathsson arbetat med och utvecklat under lång tid och som bland annat resulterat i stolen Eva, som 1978 fick sitt mer individanpassade namn (*myt, namn*). Mathsson var tidig med att utforma ergonomiska sittvänliga möbler och arbetsplatser. Han experimenterade med nya

material och beskrivs ofta som pionjär inom den moderna möbeltillverkningen. Stolen var avancerad både vad gäller form, estetik, teknik och material när den kom 1941. Stolar i böjlimmat trä med sits i flätad linnesadelgjord var något nytt och okänt. Sadelgjord var traditionellt något som doldes av stoppning och tyg. Idag går Eva att köpa i ett flertal olika material och färger (*nyhetsvärde, historieskrivning, form*).

Det finns åtskilliga böcker, både svenska och internationella, som ägnats åt Mathsson och hans gärning. Eva finns också med i många både möbel- och formhistoriska översiktsverk, avbildad i helformat, som detalj eller i närbild (*historieskrivning, bild*). I litteraturen kan man läsa om hur Mathsson, som femte generationens snickare (ibland anges sjätte), tog tåget regelbundet från Värnamo

5. Några exempel på artiklar ur böcker som beskriver och visar Bruno Mathssons stolar. Foto: författaren 2021.

till Röhsska museet i Göteborg för att förkovra sig i museets bibliotek (*formgivare, historieskrivning*). Han fick tidigt i karriären genom denna kontakt tillfälle att ställa ut sina möbler, vilket öppnade möjligheter för honom som formgivare men också att nå ut till en bredare publik; något senare även internationellt när han fick representera Sverige på världsutställningar i Paris och New York, där han fick sitt internationella genomslag (*representation, kontext, prestige*).

På producentens hemsida kan man läsa om historien med snödrivan samt om alla medaljer, utmärkelser och hederstecken Mathsson tilldelats under karriären (Bruno Mathsson International AB). 1989 blev en av hans liggstolar frimärke. Några år innan Mathsson gick bort instiftades ett formgivningspris i hans och hustrun Karins namn, vilket delas ut årligen. Prisutdelningen uppmärksammas på olika vis i formvärlden. På hemsidan återfinns

också den bild av Mathsson iförd en ljus hatt som blivit vida spridd. Hatten finns på museet (*myt, priser, formgivaren, prestige*).

Eva beskrivs ofta som modern och enkel i sin form (utan dekorationer). Den böljande sittformen kommenteras nästan alltid (*form*). Bruno Mathsson International beskriver sina möbler som varaktiga och att de ofta renoveras och går i arv från generation till generation (*hållbarhet*). Underförstått att det *går* att renovera möblerna till följd av en hög kvalitét i tillverkning och hantverk, vilket ger förutsättningar för ett långt liv.

Eva möblerar många offentliga rum såsom bibliotek, museer och institutioner, däribland Malmö museer och min egen arbetsplats. Stolen finns även i tv- och läshörnor och i vardagsrum i svenska hem (*kontext*). Den går ganska lätt att hitta i inredningspress och i mäklarannonser – nu och tillbaka i tiden. Stolens karaktäristiska uttryck och symbol-

6. Stolexposé på Röhsska museet med stolen Eva som nummer två från vänster i bild.
Foto: författaren 2012.

värde gör den användbar för stylisterna och mäklarna som igenkänningsobjekt och lockbete. Stolen har producerats under lång tid och har funnits tillgänglig på marknaden sedan 1940-talet. Den förekommer också i antikhandeln och på auktioner, vilket betyder att det finns ett andrahandsvärde. Man kan konstatera att stolen har fått stor spridning via en lång rad kanaler inom både kommersiell, institutionell och kulturell verksamhet. Och auraproducenterna är många. Museer, curatorer, mäklare, journalister, författare, akademiker, kunder, detaljhandel och producenter är bara några (*representation, kontext, historisk skrivning, prestige*).

Det finns mycket mer att berätta om stolen Eva och dess skapare. Ovan är bara ett smakprov. Viktigt att påpeka är att det som lyfts här återberättas och repeteras så att narrativet om den autodidakte begåvade snickarsonen och hans Eva lever vidare. Något som även denna artikel bidrar till.

Klassikerfiering gör möbler till klassiker

Klassiker är ett komplext fenomen. Dynamiskt och svårångat. Man skulle kunna kalla dem ett slags piedestalobjekt; begreppet kan laddas med värden av både immateriell och materiell karaktär. Auraproduktion fyller möbelen med innehåll och stärker den som objekt, vilket gör det till ett operativt och flitigt använt epitet inom både kommersiell och kulturell verksamhet, det är förknippat med värden men också förväntningar. I artikeln har jag lyft fram exempel på praktiker och faktorer, små som stora, som kan bättra på en möbels aura och därmed möjlighet att uppnå status som klassiker. Flera stolar, däribland stolen Eva av Bruno Mathsson, har fått stå som illustrativa exempel. Klassiker är till stora delar sin karriär, sina erhållna och tillskrivna förtjänster som alltså kan handla om allt från ett personligt namn till en plats på landets nationalscen för design- och möbler. Värdeaddering genom objektifiering är en viktig del i den process som jag kommit att benämna klassi-

kerfiering. Den fortgår över tid, men omdefinieras av samtiden. Hållbarhetsaspekten är en sådan faktor som under senare år har blivit allt tydligare i klassikernas kommunikation. Tidlöshetsbegreppet som följt klassikerna har här fått ny betydelse.

Klassikern känns igen och finns i vårt kollektiva medvetande. Formen är ett kriterium. Den ökar möbelns kommunikativa värde och gör att den får lyskraft, en aura, och blir betydelsebärande, vilket gör att den sticker ut och utmärker sig från andra möbler. Klassikerna syns i många forum, avbildas, ställs ut, köps, säljs och omskrivs. Genom bilder, böcker, artiklar, TV-program, utställningar, blogginslag och andra digitala flöden blir vi ständigt påminda om deras existens. Auraproduktionen görs aktivt av en lång rad aktörer, i texten benämnda auraförmedlare, som har ett kommersiellt, kulturellt eller socialt intresse i klassikern. Museer, media, auktionsexperter, antikhandlare, bloggare, kunder med flera är bara några. Tolkningsföreträdet ligger hos sakkunniga inom en rad olika områden, företrädesvis hos personer med kunskaps- och erfarenhetsnära praktik samt utifrån vilken horisont personen agerar. Kontexten i vilken klassikern figureerar spelar en avgörande roll. Att finnas med i kulturens ”finrum”, som formutställningar på Nationalmuseum och Design Museum Danmark, och vara representerad i formhistorien och en av kulturens eviga bidrar till bilden av upphöjd företeelse. Det handlar om hierarki, om att inkludera, men också om att skapa mening och ett intresse kring klassikern som kontinuerligt måste upprätthållas.

Det skall poängteras att det inte är någon garanti att en möbel blir en klassiker för att en eller flera av de kriterier som presenterats uppfylls. Och för de som lyckas kan vägen se olika ut. Och ta olika lång tid. Alltsomoftast är klassikerfieringsprocessen tämligen trög. De flesta möbler når aldrig dithän; även om det finns många som försöker driva på. Det finns alltså inte någon mall eller manual att följa när det kommer till skapandet av klassiker.

Hur framtidens klassiker kommer att skapas kan inte besvaras idag, då de bedöms och bestäms av samtiden med stöd av dåtiden. En rimligt antagande är dock att allt mer av aktiviteterna som omger klassikerna digitaliseras. Men behovet och önskemål att se och uppleva de riktiga möblerna kommer högst troligt att bestå. Det blir intressant att se hur urvalsprocessen till den formhistoriska basutställningen på Röhsska museet, som skall byggas om nästa år, kommer att se ut. Likaså Design Museum Danmark som i skrivande stund håller stängt för ombyggnad av både byggnad och design- och möbelutställningar.

Anna Wahlöö, fil.dr

Institutionen för arkitektur och byggd miljö, Lunds universitet

Nyckelord: klassiker, ikon, möbler, design, aura, klassikerfiering, objektifiering, Danmark, Sverige

Noter

- * Böckerna som är fotograferade på bild 6 är: Albus, Volker (red.) 2013: *Moderne möbler. Design under 150 år = Moderne møbler. Design gennem 150 år = Moderne huonekaluja. 150 vuotta muotoilua*. Potsdam: H. F. Ullman Publishing, Fiell, Charlotte & Fiell, Peter 2012: *1000 chairs*. New ed., (25th anniversary Special ed.). Köln: Taschen, Fiell, Charlotte & Fiell, Peter 1999: *Design of the 20th century*. Köln: Taschen, Hanks, David A. (red.) 2010: *The century of modern design: selections from the Liliane and David M. Stewart Collection*. Paris: Flammarion, Miller, Judith 2009: *Chairs*. London; Conran Octopus och Söderholm, Carolina 2005: *Svenska formgivare*. Lund: Historiska media.
1. Artikeln bygger på utsnitt från författarens avhandling *Att göra en klassiker* från 2017 som fokuserade på en svensk kontext. Här vidgas undersökningen till Danmark.
  2. Ikon tillämpas även i Sverige om vissa möbler men inte i samma utsträckning som i Danmark.
  3. Fritz Hansen, Gubi, Svenssons i Lamhult, NordicNest är bara några namn på företag som

aktivt använder begreppet i kommunikationen av sitt möbelsortiment.

4. Med inredningsmedia menas här tidskrifter, bilagor/inlägg till dagstidningar, bloggar, digitala plattformar m.m. med fokus på inredning, design och hemmet.
5. T.ex. använder Röhsska museet, som är specialmuseum för design och konsthantverk i Sverige, sig av klassikerbegreppet i presentation av basutställningen *Röhsska museets formhistoria* på sin hemsida. Inom dansk och svensk möbel- och designlitteratur finns åtskilliga böcker där klassiker eller ikoner ingår i titeln.
6. Bl.a. av Hans-Christian Jensen, Anders V. Munch, Mads Nygaard Folkman och Rosita Satell.
7. Kulturella fält vars verksamhet inriktas på kunskapsproduktion, däribland museiverksamhet, skolor och utbildningar, liksom kulturformer som litteratur.
8. Såsom nyproduktion, detaljhandel (t.ex. möbelvaruhus), auktionshus, antikmarknad m.fl. aktörer.
9. Populärvetenskapliga aktörer kan vara inredningspress, TV, digitala medier m.fl.
10. Urvalet har styrts av att klassikerbegreppet ingår och används på något vis i materialet.
11. T.ex. studenter inom kreativa ämnen, personer som arbetar, besöker eller handlar på museer, auktionsföretag, möbelaffärer etc.
12. Yrkeskategorierna var: antikexpert, antikhandlare, auktionstjänsteman, designer, inredningsarkitekt, inredningsbloggare, kritiker, universitetslektor, konsthantverkare, museiintendent, tidskriftsredaktör, verksamhetschef på museum, vd. Här bör noteras att flera av personerna var verksamma inom flera områden, exempelvis både som designer och inom akademien.
13. Se t.ex. klipp från Vitra Design Museum (Iconic Furniture Design: No. 9-1 / GJ Chair by Grete Jalk), och Trapholt (Virtuel omvisning i Verner Panton – Farver en ny verden) där museidirektörer berättar om och hyllar utvalda objekt de kallar klassiker eller ikoner.
14. T.ex. har tidskriften *Antik & Auktion*, som bevakar antikmarknaden och auktionsvärlden under 1900-talets senare del, återkommande rapporterat om säljrekord och hög efterfrågan på gustavianska möbler.
15. Flera titlar om Georg Haupt har getts ut av Nationalmuseum och Nordiska museet un-

- der 1900-talet av författare som Böttiger, Lagerquist och Nordenson.
16. Korrekt namn för Parisutställningen är Exposition Internationale des Arts Décoratifs et Industriels Modernes.
  17. Triennalen i Milano är en sedan 1933 återkommande utställning för konstindustri, industridesign och arkitektur i Palazzo dell'Arte.
  18. Ett etablerat pris i Sverige är ”Årets möbel” som utses varje år av inredningsmagasinet *Sköna Hem*. Juryn utgörs av fyra inom svenska möbelfältet välkända personer: Björn Dahlström, industridesigner, Anna Ekdahl, redaktör på *Sköna hem*, Dan Gordan, designskribent (tidigare redaktör på *Sköna Hem*), Cilla Robach, första intendent på Nationalmuseum.
  19. Nämda objekt eller formgivare finns exempelvis representerade på Design Museum Danmark, Möbeldesignmuseum, Nationalmuseum, Röhsska museet, Trapholt och Vitra Design Museum. Samtliga är betydelsefulla institutioner för möbeldesign. Vad gäller design- och möbellitteratur finns ett otaliga titlar på danska, engelska och svenska där dessa stolar och formgivare finns med, och varje år tillkommer nya.
  20. Sjuan ingår i en serie av olika utförande som av producenten Fritz Hansen benämns Serie 7.
  21. Vissa möbler säljs för en dyrare prislapp begagnade än en nyttillverkad dito i möbelhandeln. Det kan exempelvis bero på ändrade produktionsmetoder, annan materialanvändning, förändrade dimensioner eller liknande som påverkar möbelns utförande och uttryck. Proveniens (härkomst, ursprung, ägarhistoria) och patina (”charmigt” slitage) är uttryck som används flitigt som försäljningsargument på andrahandsmarknaden.
  22. Företaget som etablerades 1870 beskriver sig själv som Nordens ledande auktionshus.
  23. Nyheten togs bl.a. upp av *Aftonbladet*, *Dagens Nyheter*, *Expressen*, *Omni*, *Sveriges Radio* och *SVT*.
  24. T.ex. har Andreas Siesing, intendent på Bukowskis, utkommit med boktitlar om 1900-talsmöbler från seklets mitt och senare del. Han figurerar även som sakkunnig i designjournalisters artiklar.
  25. Bruno Mathsson International, Fritz Hansen, Gemla, Gubi, Karl Hansen & Søn och Swedese är bara några exempel på företaget som gör detta.
  26. Sedan jag började intressera mig för klassiker under början av 00-talet har miljö- och hållbarhetsaspekten blivit allt mer framträdande och tydligare under de senare åren, inte minst i medieringen av klassiker.
  27. Just dessa två exempel är hämtade från Norrgavels och Balzar Beskows hemsidor där företagens miljöpolicy presenteras. Balzar Beskow har bl.a. stolen S-312 från 1956 i sitt sortiment, som fått en stor spridning i offentlig miljö, däribland kyrkliga miljöer och beskrivs som ”Klassisk stapelbar stol som även finns som karmstol”.
  28. Se t.ex. Gemla, Carl Hansen & Søn och PP Møller.
  29. Två aktörer på den svenska marknaden är Gemla och Norrgavel.
  30. De stolar som avbildats som frimärken var Lamino av Yngve Ekström, Hug av Anna von Schewen, Lilla Åland av Carl Malmsten, Aluminiumstolen av Mats Theselius och Cinema av Gunilla Allard.
  31. Här är intressant att notera att bokens första utgåva 2007 ej hade Laminos siluett på omslaget. Den kom med en utökad och ny utgåva 2021.
  32. Frågorna i enkäten var s.k. öppna frågor där informanterna dels ombads ange ett antal möbler som de anser vara svenska moderna möbelklassiker, dels sin favorit bland klassiker alla kategorier, alltså även internationella.
  33. Namn som nämndes var Bruno Mathsson, Carl Malmsten, Josef Frank, Børge Mogensen, Hans Wegner, Arne Jacobsen, Poul Henningsen, Piet Hein, Eames, Le Corbusier och Alvar Aalto. Möbler som nämndes var bl.a. Lamino, Pernilla, Stringhyllan, Superelipsbordet, Jetson samt Eva, Ägget och Sjuan.
  34. T.ex. barockstol, pinnstol, Lindomemöbler osv.
  35. Endast få kvinnliga möbelformgivare har lyfts fram genom åren i berättelser om klassiker. Grete Jalk, Nanna Ditzel och Greta Magnusson Grossman är tre namn som uppmärksammats genom separatutställningar och böcker.
  36. Se t.ex. Barneby's, Möbeldesignmuseum och Vitra Design Museum.
  37. Ett erbjudande på den svenska möbelmarknaden som lanserades i oktober 2021 av Stalands möbler som erbjuder färskinnsklädsel till fåtöljen Jetson, som de beskriver som en av sina klassiker.

38. Se t.ex. inredningsbloggen Tendenser.se som i samband med CH24:s 60-årsjubileum postade ett inlägg om stolen och de 12 nya färgerna.

Referenser

- Alexandersson, Mikael 1994: Den fenomenografiska forskningsansatsen i fokus. I: Starrin, Bengt och Svensson, Per-Gunnar (red.): *Kvalitativ metod och vetenskapsteori*. Lund: Studentlitteratur.
- Andreu Bach, David 2020: *Scandinavian architecture*. Booq publishing.
- Auctionet Academy: <https://www.auctionet-academy.com/pages/om-auctionet-academy#Rektorn> (3/11 2021).
- Bal, Mieke 2002: *Travelling concepts in the humanities: a rough guide*. Toronto: University of Toronto Press.
- Balzar Beskow: <https://balzar.se/about-us/> (29/10 2021).
- Barnebys: <https://www.barnebys.se/blogg/barnebys-tar-dig-igenom-malmstens-haga> (1/11 2021).
- Barthes, Roland 1970: *Mytologier*. Staffanstorp: Cavefors.
- Benjamin, Walter 2008: The work of art in the age of its technological reproducibility. I: *The work of art in the age of its technological reproducibility, and other writings on media*. Cambridge: Mass.: Belknap Press of Harvard University Press.
- Björkman, Ivar 1998: *Sven Duchamp – expert på auraproduktion. Om entreprenörskap, visioner, konst och företag*. Diss., Stockholms universitet.
- Bohlin, Sandra 2021: Tidlös design – 12 vackra klassiker att inreda hemmet med år efter år. *Residence* 21 februari: <https://www.residence-magazine.se/inredning/designklassiker-inredning/7280085> (17/6 2021).
- Boligsiden: <https://www.boligsiden.dk/guides/saadan-goer-du-din-bolig-salgsklar/> (20/10 2021).
- Boström, Hans-Olof 2000: Inledning. I: Boström, Hans-Olof (red.): *Tolv begrepp inom de estetiska vetenskaperna*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Broman, Maria 2017: Designklassikerna som fortfarande älskas av alla. *Expressen* 17 mars: <https://www.expressen.se/leva-och-bo/inredning/designklassikerna-som-fortfarande-alskas-av-alla/> (17/6 2021).
- Bruno Mathsson 2021: <http://www.mathsson.se/sv/> (6/11 2021).
- Bukowskis 2021 a: <https://www.bukowskis.com/sv/news/2167> (8/11 2021).
- Bukowskis 2021 b: <https://www.bukowskis.com/sv/auctions/E764/lots/1331894-le-corbusier-pierre-jeanneret-charlotte-perriand-vilstol-lc4-cassina-italien> (8/11 2021).
- Bukowskis 2021 c: <https://www.bukowskis.com/sv/lots/category/mobler> (8/11 2021)
- Burill, John och Adorno, Theodor W. (red.) 1987: *Kritisk teori. En introduktion*. Göteborg: Daidalos.
- Börjesson, Mats 2003: *Diskurser och konstruktioner. En sorts metodbok*. Lund: Studentlitteratur.
- Börjesson, Mats och Palmblad, Eva (red.) 2007: *Diskursanalys i praktiken*. Malmö: Liber.
- Carl Hansen & Søn a: <http://www.pp.dk/index.php?page=about&cat=2> <https://www.carlhansen.com/sv-se/about/csr-beskrivning> (21/10 2021).
- Carl Hansen & Søn b: <https://www.carlhansen.com/sv-se/about/vart-hallbarhetsarbete> (31/10 2021).
- Davies, Kevin 1997: Scandinavian furniture in Britain. FinmarandtheUKMarket, 1949–1952. *Journal of Design History* vol. 10 no. 1.
- Design Museum Danmark, *Myren på 2 minuter!*: <https://www.youtube.com/watch?v=nhV-FUUb1zc4> (6/11 2021).
- Dickie, George 1974: *Art and the aesthetics*. Ithaca: Cornell Univ. Press.
- Dickie, George 1984: *The art circle*. New York: Haven.
- Ekström, Brita-Lena 2021: *På spaning efter Lamino: Ommöbelformgivaren Yngve Ekström*. Andra, utökade utgåvan. Malmö: Arena.
- Fiell, Charlotte & Fiell, Peter 2002: *Scandinavian design*. Köln: Taschen.
- Fritz Hansen a: <https://www.fritzhansen.com/en/Company/Craftmanship> (26/10 2021).
- Fritz Hansen b: <https://www.fritzhansen.com/en/categories/by-series/Ant/3100> (7/10 2021).
- Gemla: <https://www.gemlaab.se/> (1/11 2021).
- Halén, Widar 2003: Fifty years of Scandinavian design – and After. I: Halén, Widar & Wickman, Kerstin (red.): *Scandinavian design beyond the myth: fifty years of design from the*

- Nordic countries*. Stockholm: Avinius Förlag/Form Förlag.
- Hemnet: <https://www.hemnet.se/salja-bostad/infor-fotografering-visning> (20/10 2021).
- Holmsted Olesen, Christian 2006: *Dansk designere: Hans J. Wegner*. Tøjner, Poul Erik (red.). Esbjerg: Aschehoug Dansk Forlag A/S.
- Holt, Douglas B. 2003: What becomes icon most. *Harvard Business Review* vol. 81 no. 3.
- Holt, Douglas B. 2004: *How brands become icons: the principles of cultural branding*. Boston, MA: Harvard Business School Press.
- Julier, Guy 2014: *The culture of design*. 3 rev. uppl. Los Angeles: SAGE.
- Kalha, Harri 2003: “Just one of those things”. The design in Scandinavia Exhibition 1954–57. I: Halén, Widar & Wickman, Kerstin (red.): *Scandinavian design beyond the myth: fifty years of design from the Nordic countries*. Stockholm: Avinius Förlag/Form Förlag.
- Larsson, Staffan 1986: *Kvalitativanalys. Exemplet fenomenografi*. Lund: Studentlitteratur.
- Larsson, Lena 1991: Ett dynamiskt årtionde. I: Boman, Marie (red.): *Svenska möbler 1890-1990*. Lund: Bokförlaget Signum.
- Lees-Maffei, Grace 2009: The production-consumption-mediation paradigm. *Journal of Design History* vol. 22 no. 4.
- Lees-Maffei, Grace (red.) 2014: *Iconic designs. 50 stories about 50 things*. London: Bloomsbury.
- Lucie-Smith, Edward 1979: *Furniture a concise history*. London: Thames & Hudson.
- Lund, Nils-Ole 2008: *Nordic architecture*. Arkitektens forlag.
- Løkke-Madsen, Charlotte & Satell, Rosita (red.) 2016: *Instant icon. Photogenic furniture*. Trappholt och Strandberg Publishing.
- Miljögårdens möbler: Miljögårdens nyhetsbrev 211030.
- Munch, Anders V. & Jensen, Hans-Christian 2021: Selling time: Multiple temporalities in the promotion of Danish design classics. *Journal of Design History* vol. 34 no. 3.
- Mårdh, Hedvig 2017: *A century of Swedish Gustavian style. Art history, cultural heritage and neoclassical revivals from the 1890s to the 1990s*. Diss. Uppsala: Uppsala universitet.
- Möbeldesignmuseum: <https://www.mobeldesignmuseum.se/designers> (1/11 2021).
- Nationalmuseum: <https://www.nationalmuseum.se/utst%C3%A4llningar/tidslinjen#web-tour-text-content> (10/11 2021).
- Norrgavel: <https://norrgavel.se/information/om-norrgavel-1/miljoarbete-1> (31/10 2021).
- Ordnet.dk: <https://ordnet.dk/ddo/ordbog?query=designklassiker> (29/10 2021).
- Palmqvist, Lennart 2005: *Utställningsrum*. Saltsjöbaden: Akantus.
- PP Møller: <http://www.pp.dk/index.php?page=about&cat=2> <https://www.carlhansen.com/sv-se/about/csr-beskrivning> (22/10 2021).
- Robach, Cilla 2008: High tech, nyfunkis och konceptdesign. 1980-talet till 2000-talet. I: Nyström, Bengt (red.): *Svenska möbler under 500 år*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Röhsska museet: <https://rohsska.se/utställningar/> (22/6 2021).
- Satell, Rosita 2018: *Født som ikon? Mediernes betydning for nyere møbeldesign*. Diss., Trapholt & Institut for design og kommunikation, SDU.
- Satell, Rosita 2015: Republic of Fritz Hansen: Möbler, mode og mediering. I: Munch, Anders V., Skou, Niels Peter & Riis Ebbesen, Toke (red.): *Designkulturanalyser*. Syddansk universitetsforlag.
- Schiermer, Bjørn 2016: On the ageing of objects in modern culture: ornament and crime. *Theory, Culture & Society* vol. 33.
- Sparke, Penny 1999: *Design: 1900-talets pionjärer*. Stockholm: Bonnier.
- Stalands: https://www.stalands.se/fatoljer/jetson-f%C3%A5rskinnsk1%C3%A4dse1__9715 (28/10 2021).
- Svenssons i Lammhult a: <https://www.svenssons.se/kunskap-och-inspiration/investera-i-en-designklassiker/> (17/6 2021).
- Svenssons i Lammhult b: Nyhetsbrev 211101.
- Swedese a: <https://www.swedese.se/> (1/11 2021).
- Swedese b: <https://www.swedese.se/swedese-repair> (1/11 2021).
- Trapholt: <https://www.youtube.com/watch?v=KDJi6GsJFYk&t=31s> (20/10 2021).
- Trendenser: <https://trendenser.se/2010/09/wish-bonestory-en-ode-till-y-stolen/> (7/11 2021).
- Uljens, Michael 1989: *Fenomenografi. Forskning om uppfattningar*. Lund: Studentlitteratur.
- Vitra Design Museum a: <https://www.facebook.com/VitraDesignMuseum.Weil/videos/iconic-furniture-design-no-9-1-gj-chair-by-grete-jalk/384379342635156/> (20/10 2021).

Vitra Design Museum b: <https://www.vitra.com/en-se/about-vitra/designer> (1/11 2021).

Wahlöö, Anna 2017: *Att göra en klassiker. En studie av fenomenet moderna möbelklassiker i en samtida svensk kontext*. Höör: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.

SUMMARY

Aura production and classicisation

Art, music and literature has their own so called icons or classics. So has film, cooking and furniture design. How come that certain objects and phenomenon become designated and continuously celebrated? And how do they reach such an imposing position? The article addresses the well-established but seldom problematized phenomenon “furniture classic” in contemporary Sweden and Denmark. Classics have a strong and normative position in the world of design. The purpose of the study is to investigate and increase the understanding of the classic and how it is fashioned, a process called “classicisation”, a term coined by the author. The research task consists of identifying practices, factors and actors involved in the process that contribute to build up an exalted status for certain pieces of furniture. The article will focus on “objectivisation”. More precisely illustrate the intrinsic value of a design classic and in what ways pieces of furniture can be charged with various values which provide them with aura. Objectivisation is only one out of a number of recognized parameters central to the classicisation process. Others are idealisation, communication, mediation, contextualisation, representativity, selection, and primacy of interpretation. Those will only will be discussed partly.

The study shows that classics to a great extent are their “careers” which can be anything from an individual name, a received prestigious award, to a place in the National Museum’s permanent exhibition. Their attained and qualified merits increases the communicative value of the furniture and makes it meaningful. At the same time it stands out and distinguishes itself from other furniture. It is about hierarchy and exclusion, but also about creating meaning and an interest around them – that continuously need to be maintained. This branding is actively done by actors who have a commercial, cultural or social interest in the classic.

The empirical investigations consists of archival studies, a questionnaire-based survey and interviews with influential professionals working with furniture and design in Sweden and Denmark. The methodological and analytical bases has been phenomenography and discourse analysis.

Keywords: classic, icon, furniture, design, aura, classicisation, objectivisation, Denmark, Sweden

”Vargar och troll och dårskaper”

Vargens översinnliga aspekter

Sofie Strandén-Backa

Rubriken är hämtad ur en intervju med John Erik Mattsson, född 1912, från Houtskär i Åbolands skärgård, som menade att gamla gubbar brukade roa sig själva genom att berätta:

Gamla gubbar som hade det liksom till nöje att sitta och ljuga och berätta för varandra. De kunde sitta en hel kväll och så berättade de gamla historier och sådant skräp riktigt. Och många gånger så hade de det till nöje åt oss, vi som var små barn så skulle sitta och höra på det där. De berättade om vargar och troll och dårskaper (SLS 998 1970:27).

Mattsson menade att gubbarna berättade för att skrämja upp barnen och på så sätt få dem att hållas hemma när det var mörkt. Mattsson gav exempel på hur dessa gubbar brukade berätta om vargar som ställde sig på baktassarna vid fönstren för att kunna titta in, och han menade att barnen för det mesta förstod att ”det där existerar nog inte i verkligheten”. Han kallar berättelserna för lögner som berättades för att reta barnen, och återgav också berättelser om folktroväsen som troll och sjöjungfrur, som han hört av samma fiskargubbar från Kökar (SLS 998 1970:27). Av denna relativt fåordiga utsaga får vi ändå mycket information om berättarsituationen och om avsikten med berättandet. Vi får veta att det var äldre män som berättade för barn i ett lätt nedsättande syfte att roa sig själva genom att skrämja barnen med sina berättelser; de roade sig på barnens bekostnad. Ett annat syfte var att få barnen att bete sig på ett önskat sätt genom att skrämja dem till

inomhusvistelse under dygnets mörka del (jfr Stattin 1990:20, 69; Kuusela 2017). Vi kan också dra slutsatsen att såväl vargar som folktroväsen var sådant man *skulle* vara rädd för. Det jag här intresserar mig för är hur man berättar om vargen – det var berättande om varg som föranledde min sökning i arkivet.

I det korta avsnittet i intervjun med John Erik Mattsson framkommer dels att han har hört sägnen om vargarna som stående på bakbenen tittar in genom fönstren på människorna som rör sig i gården. Dels sammanför han i intervjun berättande om vargar med berättande om troll och vad han kallar för ”dårskaper”, med vilket han verkar avse väsen som brukar förknippas med folktro. I den här artikeln riktar jag fokus på paralleller mellan varg och folktroväsen för att synliggöra vargens översinnliga aspekter. Materialet som analyseras härrör från svensksbygderna i Finland och speglar förhållanden under sent 1800-tal och tidigt 1900-tal.

Artikeln gör inga anspråk på att ge en allmängiltig och heltäckande bild av allmogemänniskornas förhållning till vargen. Den ingår i ett större forskningssammanhang där föreställningar om vargen står i fokus (se Strandén-Backa 2020a, 2020b, 2020c, 2021) och har som övergripande kunskapsmål att ge en kulturhistorisk bakgrund och en möjlig förklaring till föreställningar och tankar om vargen som kommer till uttryck i samtiden. Att synliggöra sådana kulturellt betingade och i många stycken omedvetna tankegångar är en av kulturanalysens mest grundläggande

premisser. Syftet i artikeln är att undersöka kulturella förhandlingar om gränser genom texter om människors upplevelser av varg i äldre tid. Hur positionerar berättelserna vargen? Vilka slags gränser konstrueras i materialet och hur agerar vargen i berättandet i förhållande till dessa gränser?

Ett sätt att analysera gränser kulturvetenskapligt är genom liminalitet, som med sitt ursprung i latinets *limes* är en rumslig term som refererar till en ”tröskel”. Teorin om liminalitet introducerades av Arnold van Gennep i hans verk *Rites de passage* (1909), men hans tankar fick spridning först när Victor Turner under 1960-talet uppmärksammade begreppet i sin ritualforskning (se Thomassen 2012, 2018). Liminalitet kan syfta på i stort sett vad som helst som är ”betwixt and between”, för att använda Turners uttryck (1967). När Bjørn Thomassen ringar in begreppet liminalitet vill han visa att liminalitet handlar om något enkelt och universellt, nämligen om upplevelsen av att befinna sig på en gräns eller i ett rumsligt och/eller tidsmässigt mitt-emellan-tillstånd. Liminala tider kan innebära korta ögonblick, längre perioder som veckor, månader och år, generationer, sekler eller till och med hela epoker. Liminalitet handlar enligt Thomassen om upplevelsen av denna mittemellanhet, och om hur upplevelsen formas och omstruktureras efter hand som subjektet rör sig genom mittemellanheten, försöker övervinna den, och slutligen lämnar den bakom sig – med en genomgående omvandling som resultat. Thomassen poängterar att det liminala tillståndet kännetecknas av osäkerhet, instabilitet, till och med fara, och att omvandlingar sällan sker mjukt, försiktigt och smärtfritt. Sådana här övergångar har människor en tendens att ritualisera och göra symboler av, även om liminala upplevelser inte alltid är avgränsade och omgivna av en rituell struktur, utan också kan innebära något som vi av en händelse bara råkar ut för. Att tolka något som en liminal övergång är med andra ord inte det samma som att studera formaliserade ritualer.

Liminala upplevelser kan vara planerade som exempelvis i initiationsriter, eller bara hända, som exempelvis ett oväntat dödsfall eller en naturkatastrof (Thomassen 2018). Eller ett möte med en varg. I alla hänseenden handlar det om att möta det farliga och dittills okända.

Materialet rör sig i huvudsak om utdrag ur fyra inspelade intervjuer i Svenska litteratursällskapets arkiv i Helsingfors, äldre uppteckningar i bandet ”Kulturhistoriska sägner” i samlingsverket *Finlands svenska folkdiktning* (FSF 1928), samt en etnografisk text av den östnyländska bygdeförfattaren Josefina Bengts som låter en anonym mansperson berätta om sitt liv som vallpojke i boken *Från vargtider och vallpojksår* (1915). I de arkiverade intervjuerna efterfrågades uttryckligen om informanterna hade hört berättas om varg och dessa intervjuer hittades med hjälp av sökordet ”varg”. I Josefina Bengts framställning framgår inte huruvida hon frågat om varg, men den intervjuade mannen ser hela verksamheten att gå vall som en följd av vargarnas faktiska existens i skogen där fåren, korna och hästarna betade. Denne man har alltså egen erfarenhet av djuret varg, medan informanterna i de inspelade intervjuerna delger vad andra människor berättat för dem om varg. Mannen, som Bengts intervjuat, hör förmodligen till en generation som motsvarar åldern på de inspelade intervjupersonernas far- och morföräldrar, med tanke på utgivningsåret för boken. Uppteckningarna i samlingsverket FSF är tagna ur ett större berättarsammanhang och har en förhållandevis kontextlös framställning. Utöver dessa materialkategorier använder jag mig även av vad man kunde kalla för ett sekundärmaterial om vargen i folktraditionen från Svenskfinland och Sverige. Det rör sig om korta utsagor om vargens påstådda förmågor, samt om föreställningar som återspeglas i folklig botanik.

Att gå vall

För barnens del kunde vallning av får och kor vara det som skickade ut dem i skogarna (se

Szabó 1970; Myrdal 1999; Kardell 2008). I sin samling med berättelser från östra Nyland, som utgavs 1915, återger författaren Josefina Bengts¹ berättelser som benämns ”Från varg-tider och vallpojksår” av en icke namngiven mansperson, som jag valt att kalla för Johan. Rubriken står också som titel för hela volymen med folklivsberättelser med varierande tematik. Läsaren får ta del av Johans berättelser om hur han sedan 8-års ålder fick plats som vallpojke, vad hans arbete gick ut på och hur han upplevde detta. Att vara vallpojke ingick som en viktig beståndsdel på vägen till att bli man: ”den, som inte var vallpojke, blef ej häller någon riktig karl” (Bengts 1915:3). Man vann aktning och anseende genom att så tidigt som möjligt ge sig ut i vallskogen, och andra sysslor värderades inte lika högt: ”Ty det var för vargarnas skull, som vallpojkar-na fanns till” (Bengts 1915:3). Vallpojkar-na fanns till för att skydda och vakta gårdens får och kor för vargen. Gårdarnas hästar som gick på bete om nätterna längre bort från gårdarna behövde också extra tillsyn, men de vaktades inte av barnen utan av vuxna karlar.

Vallpojke var man fram till skriftskolan, berättar Johan, och förklarar att det inte var bara fattigmansbarn som han själv som var vallpojke. Också böndernas barn gick vall, men om en bonde inte hade barn i lämplig ålder städslades andra barn för uppgiften. Också flickor kunde gå vall om de var ”stor-växta och humörliga” (Bengts 1915:5), men pojkar-na ansåg att det var lite vanhedrande att ha dem med sig för de ansågs inte vara lika modiga som pojkar-na. Johan berättar:

Jag minns Lönnrosens Emma, som en gång, då vargen kom, stod och åt. Hon skulle skrika, men kunde inte. Hon stod där hon stannat med munnen opp, men ej ett ljud kom öfver hennes hvita läppar. Jag tors ej rätt säga, hur det hade gått med henne och kräken, ifall ej vi andra varit med (Bengts 1915:5).

En del barn – i Johans berättelse är det flickor-na – är så rädda för varg att de förlorar både

tal- och handlingsförmåga när de väl står inför djuret. Att bli apatisk inför en fara är inget ovanligt i sig, men det finns också en koppling här via rösten till den gamla och allmänna föreställningen om att man blir hes² om man möter en varg (se nedan). Närgångna vargar skräms framgångsrikt iväg av barnen med horn och tutor som de själva tillverkat, berättar Johan. Att blåsa i olika slag av horn, lurar och pipor har ansetts besitta en magisk kraft som skrämde vargar och annat ont (Strand 1986:180). Vargar och andra rovdjur betraktades enligt Jouko Teperi som ett slags naturkraft som människor upplevde att de själva inte rådde över, och på sådant hjälpte främst trollkonster (Teperi 1977:75–76). Också Johan berättade om att barnen använde sig av magiska skyddsmedel och allehanda ”både hemliga och uppenbara konster” för att skydda djuren mot vargen: ”Ty vi kunde trola och gjorde konster, så små vi än voro, för att skydda oss från vargen och skaffa oss kreaturslycka³ på alla sätt” (Bengts 1915:6). De återkommande perioderna som vallpojke pågick från en diffus lägre åldersgräns fram till konfirmationen. Johan berättar att han fick fortsätta med sina vallsysslor när han efter skriftskolan fick plats som dräng och att han då fick hand om hästarna: ”Så har min barndom och min ungdom varit en jämn kamp mot vargen” (Bengts 1915:8–9). Skillnaden mellan barndom och vuxendom för Johans del bestod alltså i djurslaget han satts att vakta. Förändringen manifesterades genom konfirmationen, som är den protestantiska kyrkans initiationsrit till vuxenvärlden. Som konfirmerad betraktades man som vuxen, med den vuxnes rättigheter och skyldigheter, som här synliggörs av att man efter avslutad skriftskola fick ansvar för ekonomiskt mer värdefulla djur. En ihjälripen häst eller ett dödat föl var en ekonomisk förlust av större slag än ett eller flera förlorade får (se Teperi 1977:44ff). Vallpojkestiden var en period som förde pojkar-na fram till vuxenlivet och utsatte dem för faror och prövningar som det gällde att visa sig duglig till och mogen för.

Man skulle vara modig och rådig och kunna välja lämpligt tillvägagångssätt för att lyckas i uppdraget att skydda tamdjuren från vargarna. Agerandet rör sig på tre plan: faktiska fysiska handfasta handlingar, att stålsätta sig och bemästra sin egen rädsla, samt handlingar som kan förklaras enbart inom gränserna för det magiska landskap som man också förväntades kunna navigera i.

Bengts omnämner inga närmare detaljer om barnens trollkonster, men av Ante Strand, som studerat rikssvenskt uppteckningsmaterial om varg, kan man däremot få uppgifter om vad man gjorde för att på magisk väg hålla vargarna borta: komplicerade riter för att låsa vargens käftar, låta fåren och korna träda över stål som lagts på ladugårdströskeln innan de gick ut på första vårbetet, eller smörja in dem med dekokter gjorda på avföring, hår eller kött från vargen själv i kombination med något starkt luktande ämne som krut, svavel och tjära (Strand 1986:180). Stål och starkt luktande eller smakande ämnen får väl i det närmaste kallas för magiska universalmedel, eftersom man använt dessa i många sammanhang, både i boteakter och som skydd mot övernaturliga väsen (se t.ex. Schön 1998:188; 190).

Arbetet i vallskogen präglades av vargarnas aktivitet som hängde samman med årstiderna. Johan berättar om en sorglös tillvaro under försommaren ”då odjuren inte ännu voro så svåra och närgångna”, medan sensommaren och den tidiga hösten innebar större påfrestningar.

Då blef odjuren så stygga och gemena och närgångna, att vi måste ha ögon och öron öppna och låta och lylla så att vi vart hesa i halsen och svullna i munnen. Och gud sig förbarme, när vargen någon gång kom åt att rifva och lägga ned en ko eller en kalv ur troppen trots allt vårt vaktande! Det var sorg och bedröfvelse utan måtta öfver det som ryckts bort – om det så bara var en kalv – och skrämsel och ångest för det onda, som ständigt hängde oss i hälen, och jag tror, att folks barn inte numera är så rädda för den onde själf, som vi vallbarn då var för

vargen en bra lång tid efter en sådan händelse. Det var ett hårdt prof för karaväligheten, när den ludne kom så ful och gripig i hufvudet och lurade i bysket (Bengts 1915:7–8).

Ju närmare vintern man kom desto större fara utgjorde vargarna. I Josefina Bengts återgivning av Johans berättelse kopplas vargarna här ihop med djävulen, genom den rädsla dessa båda frambringar hos barnen. Omskrivningen ”den ludne” kan syfta på såväl varg som djävul. Och liksom djävulen, vissa andra övernaturliga väsen och en del vilda djur har vargen noanamn⁴ knutna till sig. I stället för att använda det rätta namnet omtalade man djuren eller väsendena med en omskrivning för att inte locka dem till sig eller oroa eller förarga dem ifall man som jägare ville få dem som villebråd (Tillhagen 1995:28). I det ovan anförda korta exemplet hittar vi benämningarna ”odjur”, ”det onda”, ”den ludne” som omtalas som ”ful och gripig”. ”Den fule” skulle också kunna användas för både varg och djävul. Beskrivningen av vargarnas aktiviteter som något ont som ständigt var vallbarnen i hälarerna och som något förfärligt som lurade i buskarna ger också paralleller till djävulföreställningarna, oberoende av om det är författarinnan Bengts som upplever ett behov av variation i sin framställning eller om det är Johans egna ord som återges.

Att vargen var farlig blev barnen påmindas om för jämnarna när de förmanades akta sig för varg vart de än skulle bege sig. Johan menade att skräcken för varg satt ganska djupt i dem allesammans och ofta gav dem hjärtklappning – också i pojkarna fastän de försökte att inte visa sin rädsla. Vissa platser upplevdes som farligare än andra, och Johan berättade om ett ställe som var känt som ”vargarnas värsta tillhåll” och som barnen var så rädda för att de brukade springa för livet när de skulle förbi. Det var inte bara skräcken för vargarna som fick dem att springa just där vid detta ställe: ”Där spökade också mycket längs hela malmen af allt som händt där både i krigs-

och fredstider, och det var en fasans väg för mången, ty det fanns ju ingen större skräck än vargar och spöken” (Bengts 1915:14). I Johans egen upplevelse är det framför allt de kanske-närvarande vargarna som ger upphov till skräck, och i sin berättelse sammanför han vargar och övernaturligt genom känslan av skräck för båda. Samtidigt väver han ihop vargar, spöken och krig och skapar av dessa element en skräckens plats i skogen.

Att vakta häst i skogen

En utgångspunkt för min studie är att platsen där människan kommer i kontakt med vargen är av betydelse för hur berättelserna om människans möte med varg formas. I detta fall är det skogen som fysisk plats som är särskilt intressant i och med dess liminala karaktär som ett slags (ständigt flyttande) tröskel mellan natur och kultur. En liminal plats uppstår mellan två (eller flera) skilda miljöer, men kan inte identifieras som någondera av dem. Gränserna mellan dessa kan dock vara mer eller mindre tydliga (Pungas & Vösu 2012:87). Suzanne Weiner Weber skriver att man i väst ofta tänker på skogen i termer av obefolkad och orörd vildmark. Skogen har getts olika lager av innebörd och har enligt henne först och främst symboliserat den rena naturen, och ses ofta som något som inte producerar kultur. I väst uppfattas skogen ofta som skrämmande och främmande. Den står för det som inte är människa och representerar det för-mänskliga, okultiverade och ociviliserade (Weiner Weber 2008:38). Men skogen var för många människor i norr inte en obefolkad vildmark, i varje fall inte den skog som låg närmast gårdarna. Den var som en ständigt öppen visthusbod, i Carl-Herman Tillhagens ord, från vilken människorna kunde skaffa mat, skinn till kläder, foder, ved och virke (Tillhagen 1995:62).

Enligt en klassisk typologi för antropocentriskt rum – *domus*, *hortus*, *ager*, *saltus*, *silva* – är mänskligt livsutrymme i västerländsk tradition organiserat i koncentriska cirklar

från det mest tämjda till det mest vilda. Den innersta cirkeln med *domus* och *hortus* omfattar boningshus för både människor och djur, förvaringsbyggnader, samt uppodlade områden närmast huset, såsom trädgård och fruktodlingar. Längre bort från detta mänskliga kärnområde ligger *ager*, uppodlade områden med åkrar och fält, medan *saltus* är betesmarker för djuren, det vill säga gräsbevuxna ängsområden. Längst bort ligger *silva*, storskogen eller andra icke domesticerade områden som exempelvis bergsmarker, med ett värde för den odlade och djurhållande människan i form av ved, foder, vilda växter och bete för större djur. Det är denna uppfattning om rumslik fördelning som ligger till grund för den vitt spridda föreställningen om att det är *silva* som utgör rätt plats för den vilda faunan, inklusive varg (Bobbé 2006:119–120; Whited et al. 2005:220). Man kan säga att ju längre bort hemifrån man kommer desto närmare kommer man storskogen, även om man i vissa fall kan säga att avståndet mellan de koncentriska cirkelarna i det närmaste är icke-existerande om ens hem ligger i skogen. Det är också genom en schematisk uppdelning som denna som man kan se att den plats där människa möter varg i de här berättelserna är i skogen och att det som avses är en plats någonstans mellan *saltus* och *silva*. I det förra avsnittet i artikeln stod vallpojkar och deras verksamhet i skogen i fokus, och jag visade på vallpojkestiden som en övergångstid mellan barndom och vuxenliv. Vaktandet av djur som betade i skogen fortsatte också efter att man blivit formellt vuxen, men med den viktiga förändringen i det djurslag som ynglingarna betroddes, nämligen häst.

I Josefina Bengts bok berättade Johan utförligt om sin tid som vallpojke, men omnämner ganska kort sin verksamhet när han som städslad dräng skulle vakta gårdens hästar tillsammans med andra karlar. I *Finlands svenska folkdiktning* omnämns människans vaktande av hästar. Hästar från flera hemman kunde föras samman på bete på mera avlägsna

skogsängar, och till natten förstärktes vakten så att flera karlar vaktade tillsammans. Ändå kunde det hända att vargen lyckades komma åt någon av hästarna. Man började också binda hästarna till natten, så att ston med föl placerades i mitten och valackerna runtom. Vaktkarlarna tände eld i närheten och turades om att vaka (*FSF* 1928:394). Elden har skyddande verkan på flera sätt – vilda djur håller sig borta, samtidigt som elden av gammalt ansetts skydda mot onda makter (Strand 1986:180). I en intervju berättade Emil Mattila (SLS 1014 1971:108) från Strömfors om hur byns karlar turades om att vakta hästarna om nätterna under sensommar och höst, och hur gamla människor berättade att hästarna självmant grupperade sig i försvarsposition runt fölen med huvud och framben utåt och hur de slog med frambenen mot en anfallande varg. Sedan fortsatte han med att återge en berättelse om en natt när vaktkarlarna samlades kring elden för att värma soppa. Som läsare eller lyssnare förväntade jag mig en berättelse om vad karlarna gjorde i relation till vargarna, men i stället omvandlade berättaren vaktkarlarna i Kungsböle som vaktade byns hästar för varg till just de vaktkarlar som träffar på skogsrået. Skogsrået vill värma sig vid brasan, men en av männen kastar en slev med soppa i baken på henne. Skogsrået frågar vad mannen heter, och denne svarar att han heter ”Själ”, varpå skogsrået skriker ”Själ brände mig!”. Det är en klassisk berättelse som återges med nordiska kontrahenter (se t.ex. Granberg 1935:223; Tillhagen 1995:193–194). Man känner igen berättelsen om den homeriske hjälten Odysseus som räddar sig och sina män undan den enögde jätten Polyfemos genom att lura cyklopen att hans namn är ”Ingen”.

I Mattilas berättelse är det skogen eller en skogsäng som utgör scenen för händelserna. Männen vet att vargarna finns i skogen och det är självfallet i skogen eller i skogsbrynet de måste vakta sina hästar, inte exempelvis i stallet. När människan överträder dessa gränser och beger sig längre ut från sitt antropo-

centriska centrum förändras tillvarons villkor (jfr Harjunen 2020). Skogen kan ses som en liminal plats, där människan kan råka ut för möten med såväl varg som övernaturliga väsen. Folktraditionen inrymmer mängder av berättelser om möten med det övernaturliga när människan befunnit sig utanför bebodda områden – eller för långt borta hemifrån (se t.ex. Pungas & Vösu 2012). Några exempel är jägarnas, tjärbrännarnas, kolarnas eller andra av bygdefolkets möten med skogsrået eller berättelser om människor som blivit bergtagna av trollen (se Tillhagen 1995:181ff; Granberg 1935). I sägnerna får de övernaturliga väsendena en funktion som gränsvakter och upprätthåller sålunda ordning så att människan håller sig i rätt sällskap på rätt plats vid rätt tid (se t.ex. Schön 2001:14–15; Stattin 1984).

Vildmark och skog har gjorts till vargens rätta viste (se Lähdesmäki 2020:149ff), men de vilda djuren vidkänner inte att människan har placerat dem i vissa zoner eller att människan anser att de ska hålla sig där. Lika mycket som människan söker sig till skogen söker sig de vilda djuren till områden som människan ser som hennes (Bobbé 2006:120). I skogens gränslandskap synliggörs vargens kapacitet, vad dess existens eller tanken på dess existens får människor att göra. Utgående från hågkomstmaterialet presenterat av Bengts kan man dela in året enligt vargarnas beteende. Från senvår och försommar fram till midsommar höll sig vargarna förhållandevis lugna och utgjorde inte något större hot mot tamboskapen, för att bli allt farligare för djuren mot hösten. Under hösten vaktades djuren nogsamt. I berättelserna kontrollerar vargen, precis som övernaturliga väsen (se t.ex. Stattin 1984), var människan kan röra sig och när, vilka aktiviteter hon företar sig, samt tilldelar olika kategorier av människor olika slag av handlingsutrymme. Vintertid sågs vargar röra sig i större flockar, men då var tamdjuren installerade i fähus. Att träffa på varg under vintern finns det många sägner om, och då handlar det ofta om vuxna människor i vintermiljö,

ibland i en frusen vinterskog, ibland på vattens istäckta ödemarker. En typ kretsar kring mannen som gömmer sig för vargarna under karet, en annan handlar om soldaten som blir vargarnas offer eftersom hans svärds klinga frusit fast i svärdsslidan, en tredje om familjen på slädfärd som offerar sitt minsta barn åt vargarna för att rädda sig själva (se Strand 1986:181–187; af Klintberg 2010:318ff). I min studie av framställningar av människors möte med varg under deras vintriga färder över isarna synnliggörs vad jag kallat för den mytiska vargen, den som förmår ta fram det goda i en människa och få henne in på den rätta vägen, och som därmed har en kraftig samhällsupprätthållande funktion (se Strandén-Backa 2020a). Det är inte denna vargbild som återfinns i berättelserna om vargen i vallskogarna. Det är inte heller Mary Midgleys (1996) folkfigurvarg som framträder som tydligast här – den som framställs som övermåttan glupsk, grym och girig – även om den skyntar fram glimtvis. Det är en annan och mera undflyende varg som synliggörs här, en som uppvisar liknande drag som folkroväsendena. Det är kanske på sin plats att här påminna om att den folkliga föreställningsvärlden speglar andra sätt att kategorisera omvärlden på än de som för det mesta görs i dag. Det behöver inte finnas några motsättningar mellan ”varg” och ”folkroväsen” eftersom kategorierna flyter samman och gränserna därmed luckras upp.

Varg och väsen

Vi lämnar nu vallpojckarna och de vaktande drängarna därhän och vänder oss i stället till sådant material som kanske kan ge en förklaring till att varg och folkroväsen omnämns i nära anslutning till varandra. Jag strävar alltså efter att hitta paralleller mellan varg och väsen, och på så sätt visa på vargens liminala ställning mellan etologisk varelse och folkroväsen. Ante Strand skriver om folkliga föreställningar om vargen att ”man tolkade in nästan supranormala egenskaper i dess beteenden” (Strand 1986:177). Vargen

syntes oftast till i skymning eller gryning, det vill säga vid samma liminala tidpunkter som folktrons väsen brukade visa sig. Tillsammans med andra asätande djur hade vargar setts äta döda människor under och efter krig och sjukdomsepidemier (se Cöllen 2009). Synen av en varg i skymningen som gräver efter grunt begravda lik på kyrkogården kan vara svår att hålla isär från föreställningen om djävulen som hämtar sina offer, i synnerhet som den kristna symboliken kopplar ihop vargen med den onde när den försetts vargen med lysande gula ögon, röd tunga och rykande andedräkt (Linell & Bjerke 2003:15; Strand 1986:177, 181; jfr Nordberg 2003:147–148).

Vargen tillskrevs magiska egenskaper, som exempelvis att skada synen på folk. Man kunde förlora synen på ena ögat om man sett eller mött en varg och berättat om det. Processen började med svår värk i ögat och slutade inte förrän man blivit blind. Vargen troddes också kunna söva eller ”dåra folk”, det vill säga hypnotisera dem så att de kunde komma dem och deras tamdjur nära (Herlitz & Peterson 2011:41, Strand 1986:178; Odstedt 2004:50–51). Tommy Kuusela skriver om den allmänt spridda föreställningen om att människan förlorar sin talförmåga om en varg ser en människa innan människan ser vargen (Kuusela 2009:94). Förmågan att kunna tala har länge ansetts vara något som särskiljer människan från andra djur, och att tappa talförmågan – om än tillfälligt – försätter människan i en position närmare djuren i den i övrigt målösa skapelsen. Vargen kunde alltså på detta sätt ”övermanna” människan och genom sina magiska förmågor dra ner den intelligenta, upprättgående varelsen till de oskäligen djurens skara. Samtidigt finns det berättelser om att vargar kunde låta som människor. Ella Odstedt (2004:51) återger en berättelse av en man som vaktat renar på fjället, och som sade sig tydligt ha hört med egna öron hur folk talade i skogen, men när han kom närmare, såg han att det var en vargflock. Det här för mina tankar till de berättelser som handlar om hur

övernaturliga väsen av olika slag lurat folk att att tro att något de upplever i själva verket är något annat, till exempel genom att förvända synen på folk eller föra vilse som straff för någon oförrätt eller för att få makt över människan (se t.ex. Tillhagen 1995:13). Mannen i Odstedts återgivelse närmar sig det han uppfattar som mänskliga röster i en omgivning som kan klassas som ödemark. Det framgår inte av berättelsen hur mannen upplevde detta, men att lockas till en plats uppe på fjället i tron att det finns människor där och i stället mötas av åsynen av en hel vargflock kan knappast ha tagits positivt emot av mannen. I vilket fall som helst lurades han bort från den renhjörd han var ställd att vakta.

En del berättelser handlar om vargens ovanliga sätt att komma åt människans tamdjur. Det är inte här fråga om regelrätta övernaturliga inslag, men en del av berättelserna färgas av föreställningar om hur väsen försöker kringgå de magiska skydd som människorna hade ordnat med vid husens öppningar. Får är ett begärligt byte för varg, och det berättas om hur vargar försökte tränga sig in i fårhusen genom att gräva ut stenarna i stenfoten eller genom murkna träväggar (*FSF* 1928:396, 400). I en inspelning berättas om att folk ogärna hade stora fönster på fåhusen eftersom man var rädd för att vargen skulle ta sig in genom det och riva djuren (*SLS* 991 1965:5). Dessa berättelser aktiverar ändå föreställningen om den ohämmat glupska och giriga vargen, som sammanfattas i Midgelys ovannämnda folkfigurvarg.

Många sägner förtäljer att man kan skydda sig från en förföljande varg genom att dra något efter sig, och det berättas om granruskor, rep, förklädesband och tömmar som sålunda räddat folk från vargangrepp (se af Klintberg 2010:319). Ibland förklaras att vargarna inte tycker om då de ser något som släpar i marken, att de blir rädda för de ormliknande slingrande rörelserna, eller att de gärna leker med något som släpar (Strand 1986:186–187). En annan, hypotetisk, förklaring till motivet

bygger på en tankegång som återfinns i föreställningar om hur man hindrar de döda från att gå igen, nämligen genom att avleda deras uppmärksamhet och få dem att komma av sig i sitt företag, genom att ordna med en uppgift som de döda inte skulle kunna motstå att ge sig i kast med. I kistan kunde man därför lägga humle, linfrö eller granris, och man tänkte sig att de döda inte skulle kunna ta sig ut ur kistan innan de räknat alla blad, korn eller barr. De döda tänker på annat sätt än de levande, och går att lura på detta sätt (se Jonsson 2006:81; Hagberg 1937:285ff). Jag tänker mig alltså att motivet med något som släpar i marken inte kommer sig av det verkliga djuret och dess rädslor eller lustar – det förefaller mig märkligt att intelligent, orädda och hungriga vargar skulle låta sig skrämmas eller avledas av sådana föremål som sägnerna tillhandahåller. I stället är det den övernaturliga vargen, varulven, som kan avledas på detta sätt (se Odstedt 1943:129), genom att få den att rikta uppmärksamheten på det släpande föremålet och likt gengångaren fås att glömma bort vad de egentligen ursprungligen hade föresatt sig. Det som i dessa berättelser omtalas som varg har med andra ord stora likheter med folktroväsen.

Vargens ställning mellan etologisk och övernaturlig varelse kan också åskådliggöras genom växtbenämningar med varg- respektive trollsymbolik i den folkliga botaniken. Såväl varg som troll används som förled i förklarande benämningar på något besynnerligt man sett i skogen, nämligen slemsvamparterna som än i dag heter ”vargmjölk” och ”trollsmör”. Båda arterna kan dyka upp som från intet och försvinna nästan lika snabbt. Vargmjölk (*lycogala epidendrum*) kopplas ihop med varg åtminstone på latin, tyska, engelska, finska och svenska. Trollsmör (*fuligo septica*), även kallad bjäradynga, sades vara bjärans spillning, med vars hjälp man trodde sig kunna avslöja vilken kvinna som höll sig med en bjära (*Nationalencyklopedin* [online]). Man har också föreställt sig att den

gula klumpen kommer av att trollden kärnat smör i smyg och råkat spilla lite därav (Allardt 1889:73). Och den växt som på latin benämns *paris quadrifolia* har på svenska kallats vargbär eller trollbär, även ormbär. Oberoende av vilket namn man väljer förstår man att akta sig för det giftiga blåsvarta bäret som sitter fästat direkt i en fyrbladig rosett.

Norr var för övrigt det väderstreck som vargarna sades komma ifrån, och i folktraditionen är norr hemvist för allt ont (Strand 1986:181). Även om det tidsmässiga hoppet är långt till vikingatid är Jotunheim – jättarnas rike – beläget i norr i den fornnordiska mytologin, och här har också de glupska, likslukande vargarna sitt tillhåll. Vargarna står också för undergången i denna mytologi. När det blir ragnarök slukar en varg solen, en annan slukar månen, och Fenrisulven sliter sig lös från sina bojor och slukar Oden. Då råder *vargöld* – vargens tid. Genom detta uttryck, menar Agneta Ney, ”problematiseras den förmoderna människans fruktan inför tvetydiga varelser och fenomen” (Ney 2012:483). Gränsen mellan de fysiska vargarna och de mytiska suddas ut genom föreställningen om deras geografiska hemvist i norr. Förutom de mytiska vargarna kopplas också föreställningskomplexet om varulven till djuret varg. Till skillnad från den populärkulturella varulven som till det yttre är en blandning mellan människa och varg, uttrycks varulven i folktraditionen som människor – oftast män – som av olika orsaker förvandlats mer eller mindre permanent till vargar. I folktraditionen är gränsen mellan varg och varulv flytande.

Vitvargar och varulvar

Spår av varulvstraditionen återfinns i en särskild kategori av berättelser om varg, som handlar om vargar som står på baktassarna och tittar in genom fönstren, precis som i det inledande exemplet som John Erik Mattsson gav oss. I uppteckningarna där vargar betar sig på ett sådant sätt omtalas de som vita⁵ till färgen eller benämns ”vitvargar” eller ”folk-

vargar” i *Finlands svenska folkdiktning*. Alla uppteckningar är från Österbotten. I en sägen från Korsholm (FSF 1928:405) görs vargen från den välkända sägnen om barnet som bortrövas på väg till eller från badstugan (se FSF 1928:397, af Klintberg 2010:318–319) till en sådan vitvarg, när folket såg hur eldkolet lyste när vargen for iväg med barnet utan att folket kunde rädda det. De omtalas i en annan sägen från Solv (FSF 1928:405) som ett slags vargar som fanns förr, och som kunde sitta i flera nätter under fönstren och titta på människorna i husen och vänta på att någon skulle komma ut ”så att de skulle få riva sönder honom och äta upp honom”. Sådana här vitvargar beskrivs i en uppteckning från Oravais (FSF 1928:407) som större än vanliga vargar och mer benägna på människor än på djur. Vitvargarna förekom enligt sagesmannen Mårten Lassus i Vöråtrakten efter stora ofreden 1710–1714, och lurade i vintermörkret i väntan på att barn och äldre personer skulle ge sig ut. ”I synnerhet barn blevo sålunda ihjälrvina och bortförda eller skadade”, noteras i berättelsen, och att folk brukade ha med sig ett större eldbloss till skydd om de måste röra sig ute i mörkret.

Det är lätt att missledas av benämningen på dessa vargar och tänka sig att det är fråga om vargar med ovanlig färg, och länka samman denna beskrivna ovanlighet med deras smak för människokött. I folktraditionen har det ovanliga i otaliga sammanhang tillskrivits särskild betydelse (se von Sydow 1978). Om man däremot vänder sig till Ella Odstedt (1943) erbjuds man en annan förklaring till dessa vitvargars ovanliga beteende. Benämningen härrör enligt henne från det gamla verbet ”vitta” eller ”vita” som betyder ”trolla”, och ger då en betydelse för ”vitvarg” som innebär att det är fråga om människor som förtrollats av någon trollkunnig och förvandlats till vargar. Redan i hennes insamlingsmaterial finns föreställningen om att ordet hänger samman med vargarnas färg, men hon menar att detta är en felaktig förklaring som uppkommit

genom ljudligheten och att det gamla verbet fallit i glömska (Odstedt 1943:72). Enligt detta resonemang har vi alltså här att göra med varulvar, inte vargar. Ordet "folkvarg" skulle kunna leda in på rätt varulvsspår, men denna benämning kan också förstås som en varg som är benägen på folk. Varulvar som det berättas om i folktraditionen kan se ut som alldeles "vanliga" vargar (även om de ofta beskrivs som trebenta med ett fjärde ben som ett slags svans, se Odstedt 1943:120, 203), vilket gör att det är svårt att avgöra om den varelse man träffar på är en riktig varg eller en till varg förvandlad människa. Och inom folktraditionen är olikheten dem emellan central vid ett eventuellt möte mellan människa och varelse eftersom tillvägagångssätten att hantera dessa båda – varg eller varulv – tydligt skiljer sig från varandra.

Det är värt att notera att de här varelsena som berättas om ovan sitter utanför fönstret och väntar, till och med flera nätter i rad. De gör däremot inga försök till att ta sig in i människornas boning. Eftersom de här vargarna inte är "riktiga" vargar utan hör till de övernaturligas skara, kan de inte ta sig in i huset. Folktraditionen förtäljer att inga övernaturliga varelser kan träda in i huset över en tröskel, eftersom man vid uppförandet av byggnaden såg till att placera ett magiskt skydd under tröskeln, till exempel ett järnföremål. Däremot finns det en del berättelser om vargar som i sin vildsinta blodtörst rusar rätt in i huset under sin jakt på djur eller människa som söker sin tillflykt inomhus. Då vet man att berättelsen inte rör sig i det magiska landskapet. Men vitvargarna får sitta vackert utomhus – och bida sin tid. Fönster är en skiljelinje mellan inne och ute, samtidigt som glaset i det är genomskinligt och släpper in – eller ut – synen av det som i övrigt stängs ute. Samtidigt förklarar sägnerna om vitvargar de fall där vargar överfallit barn och fört bort dem: Det är de övernaturliga vargarna som gjort sig skyldiga till dessa barnaröv. Härmed accentueras det för vargar ovanliga predato-

riska beteendet mot människa men projiceras i stället på varulven, vargens supranormala släkting.

Liminaliskhet och liminalisering

I den här artikeln analyseras alltiden som en liminal tid, skogen som en liminal plats, och vargen som en liminal varelse i gränslandet mellan den fysiska och den metafysiska världen. Vargen har i berättelserna tilldelats en position utanför normalitet – både som djur i relation till andra arter och som en varelse mellan kategorier. En sådan position kan leda till stigmatisering av den, det eller de som klassats som avvikande och därmed liminala (se Thomassen 2018). Det finns många exempel på detta: judar, romer, horan i bondesamhället, rackare, botare etcetera (Åkesson 1991; Frykman 1977; Svanberg 1999; Egardt 1962; Tillhagen 1958). Ett exempel ur historien med direkt koppling till artikeltemat är personer som är "varg i veum", det vill säga laglösa brottslingar eller i överförd bemärkelse personer som är oönskade i sammanhanget. Uttrycket kommer ursprungligen från en benämning av en person som brutit freden vid ett blot, och dräpt en människa under tid och rum för blotet och som därför måste fördrivas. Brottslingen förvisades till områden bortom lag och ordning. Brutna eder om fred bestraffades också under kristen tid enligt västnordiska lagtexter med associationer till varg och genom att den dömde fördrevs ur den sociala gemenskapen (Ney 2012:483–484). Vargen har stigmatiserats genom århundradena och har också tilldelats en liminal position som något särskilt bestialiskt inom kategorin icke-mänskliga djur. Ordet 'varg' är en omskrivning för det äldre ordet 'ulv', som ersattes som benämning redan under vikingatiden. Om ordet ulv kan härledas till djurets ylande läte, så kommer ordet 'varg' från fornsvenska *vargher* med den ursprungliga urgermanska betydelsen 'strypare', 'dråpare' eller 'förbrytare'. (Norstedts *etymologiska ordbok* 2008; Ney 2012:487; Fridell & Svanberg 2007:72). John

Linell och Tore Bjerke som studerat rädslan för varg i relation till faktiska händelser av vargangrepp noterar med avseende på ordet 'varg', att i äldre historisk litteratur kan uttrycket "dödad av varg" vara en omskrivning för andra dödsorsaker, eftersom man i tyska och anglosaxiska språk använt begreppen *warg*, *ware* och *verag* också för att beteckna "lagbrytare, banditer och onda andar" (Linell & Bjerke 2003:15). Genom benämningen för djuret sker en intrikat hybridisering både mellan djur och människa, och mellan djur och det supranormala, alla dock med negativa konnotationer.

En tilldelad liminal position befäster avvikelser, om det så handlar om en individ, en grupp eller en djurart. Det handlar om något som faller utanför kategorier som ställts upp och som uppfattas som stabila. En position mitt emellan kategorier kan hanteras av andra genom att det liminala tabueras. Ett exempel på detta ur historien är personer som utförde nödvändiga arbetsuppgifter i samhället, men som på grund av uppgifternas karaktär som kulturellt smutsiga samtidigt besmittades av dem och själva blev kulturellt besmittade och smittsamma. De personer som handlade bödelns uppdrag eller bistod vid avrättningar och utdelade kroppsstraff, personer som forslade bort döda djur, slaktade hästar och flådde dem, sotade skorstenar och tömde avträden var alla sådana som hederliga samhällsmedlemmar inte skulle befatta sig med, för att inte riskera dra på sig deras kulturella smitta. Det var människor som spred skräck runt sig, som man skrämde barnen med, och som också samtidigt troddes besitta särskilda krafter (se t.ex. Lindstedt Cronberg 2010:125–130; Egardt 1962).

Det är här fråga om det som är "betwixt and between", en skrämmande kategorilöshet eller en vägran att rätta sig efter de kategorier som erbjuds. Den kulturella smittsamheten kunde kallas för liminalisering, där det som tilldelats en liminal position kan smutsa ner det som det kommer i kontakt med bara ge-

nom sin blotta existens. Som när vargen beger sig för lång bort från storskogen. Så länge den befinner sig i skogen är den i sitt rätta element, på en plats som också är liminal, men när den beger sig ut från skogen blir den liminaliserande och för med sig sin liminaliskhet in i den ordnings- och kategoriseringsälskande människans tillvaro. Den är icke-möjlig att hantera. De vargar som rör sig nära människors boningar idag – som ofta kallas för problemvargar (se Lähdesmäki 2020:162ff) – bär med sig sitt liminala bagage och är sålunda icke-möjliga att förhålla sig till. Liksom den mytiska vargen med sin potential att störta samman världen, raserar också den "vanliga" vargen det samhälle som den ger sig in i, ett samhälle som är uppbyggt i enlighet med vissa kategoriseringstankar om vad som är kultur och natur, vad som ska befinna sig var och vilka hierarkier som gäller. När vargen ger sig in bland människor och märker ut sitt revir bland dem, besudlar den samtidigt marker som människan ser som sina.

Sofie Strandén-Backa, fil.dr i folkloristik
Åbo Akademi

Nyckelord: vargar, liminalitet, vallning, skog, övernaturliga varelser

Tack

Den här artikeln har kunnat skrivas tack vare ett stipendium från Svenska litteratursällskapet i Finland.

Noter

1. Josefina Bengts kallas av Roger Holmström för "allmogediktningens naturbegävning" när hon omvandlar berättelser från det östnyländska bondesamhället till nedtecknade historier avsedda för en publik (Holmström 2005:92).
2. Det samma kunde också drabba en om man mötte en hare eller en räv, eller skogsrået eller annat väsen (se Strand 1986:187).
3. Se Bengt af Klintberg (1986) för föreställningar och magiska riter om kreaturslycka.

4. Olika sorters tabun, riter och magiska skyddsmedel användes flitigt för att hindra vargen från att göra skada, skriver Strand. Enligt honom var användningen av noanamn en av de vanligaste tabureglerna (Strand 1986:179). Enligt uppteckningar av prosten Eric Ulric Ekström i Södermanland på 1830-talet kallade allmogen aldrig vargen vid dess rätta namn, utan omtalade den alltid med omskrivningar som Gullfot, Thusse, Den Grå eller Skogen. I Norden är Gråben det vanligaste noanamnet, liksom andra ord som anspelar på vargens gråa färg. Insmickrande benämningar för varg med förleden ”gull-” förekommer även om inte lika allmänt, men är inte belagda i finlandssvenska folkmål (Fridell & Svanberg 2007:73–75). Benämningar som Tassen eller Tussen betraktas som anspelningar på djurets tassar eller tassande gång. Ett ord som använts för såväl varg som björn, men även för djävulen är ”kuse” med den dialektala betydelsen ”mäktig och respektingivande person” (Fridell & Svanberg 2007:76).
5. Här kan man notera en parallell till vitormen. Den människa som lyckas hitta en vitorm och äter av dess kött sades få stor trolldomskraft och bli särdeles klok. Ingvar Svanberg räknar upp vitormen som en av flera ormar i den folkliga zoologin, men utgår från att det handlar om ormens vita färg (Svanberg 2009:22, 24–25).

Referenser

Arkivmaterial

- SLS 991 1965:5 Evelina Holmberg f. 1895 i Bodom. Inspelning av Bo Lönnqvist 1.6.1965.
 SLS 998 1970:27 John Erik Mattsson f. 1912 på Houtskär. Inspelning av John Hackman och Ann-May Sandelin 14.5.1970.
 SLS 998 1970:31 Edgar Mattsson f. 1897 på Houtskär. Inspelning av John Hackman 13.5.1970.
 SLS 1014 1971:108 Emil Mattila f. 1899 i Kungsböle. Inspelning av Åke CV Karlsson 20.7.1971.

Litteratur

- Allardt, Anders 1889: *Nyländska folkseder och bruk, vidskepelse, m.m.* Helsingfors: Nyländs-

ka afdelningens förlag. [online <http://runeberg.org/nylsedbruk/0001.html>]

- Bengts, Josefina 1915: *Från valltider och vallpojksår. En samling minnen från forna dagars Östra Nyland.* Helsingfors: Söderströms.
- Bobbé, Sophie 2006: From the zoning project to T. measures. The divergent conceptions of the territorial management of wolves in the Alpine Arc. *Journal of alpine research* 2006 (4).
- Cöllen, Sebastian 2009: Djuret på tröskeln. Hunden i germansk religion. I: Berglund, Jenny & Svanberg, Ingvar (red.): *Hunden i kult och religion. På gränsen mellan heligt och profant.* Göteborg: Daidalos.
- Egardt, Brita 1962: *Hästslakt och rackarskam. En etnologisk undersökning av folkliga fördomar.* Stockholm: Nordiska museet.
- Fridell, Staffan & Ingvar Svanberg 2007: *Däggdjur i svensk folklig tradition.* Stockholm: Dialogos.
- Frykman, Jonas 1977: *Horan i bondesamhället.* Lund: Liber.
- FSF1928. Finlandssvenskafolkdiktning II. Sägner, I Kulturhistoriskasägner.* Red. V.E. V. Wessman. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet.
- Gennep, Arnold van (1909) 1960. *The Rites of Passage.* Chicago: Chicago University Press.
- Granberg, Gunnar 1935: *Skogsrået i yngre nordisk folktradition.* Uppsala: Gustaf Adolfs Akademien för folklivsforskning.
- Hagberg, Louise 1937: *När döden gästar. Svenska folkseder och svensk folketro i samband med död och begravning.* Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Harjunen, Catarina 2020: *Att dansa med de(t) skeva. Erotiska möten mellan människa och naturväsen i finlandssvenska folksägner.* Åbo: Åbo Akademi.
- Herlitz, Gillis & Per Peterson 2011: *Vargen. Kramdjur eller hatobjekt.* Malmö: Liber.
- Holmström, Roger 2005: *Att ge röst. Omvärld och identitet i några nyländska folklivsberättelser.* Helsingfors: Svenska litteratursällskapet.
- Jonsson, Kristina 2006: Från Karon till Sankte Per. Gravskick i Skandinavien under efterreformatorisk tid. I: Østigård, Terje (red.): *Lik og ulik. Tilnærminger til variasjon i gravskikk.* Bergen: Universitetet i Bergen.
- Kardell, Örjan 2008: Om Rödluvan och vargen och den svenska vargdebatten. *RIG – Kultur-*

- historisk tidskrift*. vol. 91, nr 1/2008.
- Klintberg, Bengt af 1986: *Husdjurens trånad*. I: Biörnstad, Arne (red.): *Fataburen*. Stockholm: Nordiska museet.
- Klintberg, Bengt af 2010: *The types of the Swedish folk legend*. Sastamala: Finnish Academy of Science and Letters. FF Communications 300.
- Kuusela, Tommy 2009: "Ta hjorten Vige". Nordbornas hundar. I: Berglund, Jenny & Svanberg, Ingvar (red.): *Hunden i kult och religion. På gränsen mellan heligt och profant*. Göteborg: Daidalos.
- Kuusela, Tommy 2017: "Skrämselväsen i äldre tid". Folkminnesbloggen 23.11.2017. www.ssof.se/lar-dig-mer/bloggar/folkminnesbloggen/inlagg/2017-11-23-skrämselvasen-i-aldre-tid
- Lindstedt Cronberg, Marie 2010: *Guds folk och Djävulens anhängare. Onda praktiker och kampen mot magi i reformationens tidevarv*. I: Stenqvist, Catharina & Lindstedt Cronberg, Marie (red.): *Dygder och laster. Förmoderna perspektiv på tillvaron*. Lund: Nordic Academic Press.
- Linell, John & Bjerke, Tore 2003 [online]. *Räds-lan för vargen. En tvärvetenskaplig utredning*. Viltskadecenter & NINA/NIKU Stiftelsen för naturforskning och kulturminne.
- Lähdesmäki, Heta 2020: *Susien paikat. Ihminen ja susi 1900-luvun Suomessa*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Midgley, Mary 1996: *Beast and man. The roots of human nature*. London & New York: Routledge.
- Myrdal, Janken 1999: *Jordbruket under feodalismen. 1000–1700. Det svenska jordbrukets historia. Band 2*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Nationalencyklopedin* [online]. Uppslagsord: "trollsmör", samt "vargmjölk".
- Ney, Agneta 2012: "Uselt är att vara varg". Om vargterminologi i västnordisk litteratur och rättsuppfattning. *Historisk tidskrift*. 132:3.
- Nordberg, Andreas 2003: *Krigarna i Odins sal. Dödsföreställningar och krigarkult i fornnordisk religion*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Norstedts etymologiska ordbok* 2008. Stockholm: Norstedts.
- Odstedt, Ella 1943: *Varulven i svensk folktradition*. Skrifter utgivna genom Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala. Ser. B:1. Uppsala: Lundequistska bokhandeln.
- Odstedt, Ella 2004: *Norrländsk folktradition. Uppteckningar i urval och med kommentarer av Bengt af Klintberg*. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 84.)
- Pungas, Piret & Ester Vösu 2012: *The dynamics of liminality in Estonian mires*. I: Andrews, Hazel & Roberts, Les (red.): *Liminal landscapes. Travel, experience and spaces in-between*. London: Routledge.
- Schön, Ebbe 1998: *Svensk folketro A-Ö. Hur vi tänkt, trott och trollat*. Stockholm: Prisma.
- Schön, Ebbe 2001: *Folketro från förr*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Stattin, Jochum 1984: *Näcken. Spelman eller gränsvakt?* Malmö: Liber.
- Stattin, Jochum 1990: *Från gastkramning till gatuvåld. En etnologisk studie av svenska räds-lor*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Strand, Ante 1986: *Folkliga föreställningar om vargen*. I: Eles, Håkan (red.): *Vargen. Värmland förr och nu*. Karlstad: Värmlands museum.
- Strandén-Backa Sofie 2020a: *Förföljd av vargar. Vargens mytiska funktion i framställningar av vargöverfall. Svenska landsmål och svensk folkliv*.
- Strandén-Backa, Sofie 2020b: "Bara en fot och en känga". *Vargdödade barn i Finland i folktradition och mediematerial. Budkavlen*. Vol. 99.
- Strandén-Backa, Sofie 2020c: "Vad är smart när människa möter varg?". *Kulturella Perspektiv* 4/2020.
- Strandén-Backa Sofie 2021: *Farliga vargar och bedrägliga maskhål. Produktion av risk i mediematerial om varg och barn. Traces. Journal for Human-Animal Studies*. Vol. 7.
- Svanberg, Ingvar 2009: *Groddjur och kräldjur i svensk folklig tradition*. Stockholm: Dialogos.
- Svanberg, Ingvar 1999: *Hästslaktare och korgmakare. Resursutnyttjande och livsstil bland sockenlappar*. Umeå: Johan Nordlander-sällskapet.
- Szabó, Mátyás 1970: *Herdar och husdjur. En etnologisk studie över Skandinaviens och Mellan-europas beteskultur och vallningsorganisation*. Stockholm: Nordiska museet.

- Sydow, Carl Vilhelm von 1978: Det ovanligas betydelse i tro och sed. I: Rooth, Anna Birgitta (red.): *Folkdikt och folktro*. Lund: Gleerups.
- Teperi, Jouko 1977: *Sudet. Suomen rintamaiden ihmisten uhkana 1800-luvulla*. Helsingfors: Suomen historiallisen seura.
- Tillhagen, Carl-Herman 1958: *Folklig läkekonst*. Stockholm: Nordiska museet.
- Tillhagen, Carl-Herman 1995: *Skogarna och träden. Natursyn i gångna tider*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Thomassen, Bjørn 2012: Revisiting liminality. The danger of empty spaces. I: Andrews, Hazel & Roberts, Les (red.): *Liminal landscapes. Travel, experience and spaces in-between*. London: Routledge.
- Thomassen, Bjørn 2018: Thinking with liminality. To the boundaries of an anthropological concept. I: Horvath, Agnes, Thomassen, Bjørn & Wydra, Harald (red.): *Breaking boundaries. Varieties of liminality*. New York & Oxford: Berghahn Books.
- Turner, Victor 1967: Betwixt and between. The liminal period in rites de passage. *The Forest of Symbols*. New York: Cornell University Press.
- Weiner Weber, Suzanne 2008: The forest as a liminal space. A transformation of culture and norms during the Holocaust. *Holocaust Studies*, 14:1, 35–60. [online] <https://doi.org/10.1080/17504902.2008.11087211>.
- Whited, Tamara, Jens Engels, Richard Hoffman, Hilde Ibsen & Wybren Verstegen 2005: *Northern Europe. An environmental history*. Santa Barbara: ABC-CLIO.
- Åkesson, Lynn 1991: *De ovanligas betydelse*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.

SUMMARY

“Wolves and trolls and follies”.

Transcendental aspects of the wolf

The article focuses on parallels between wolves and supernatural beings in order to make transcendental aspects of the wolf visible. The analysis is based on archive material from the Swedish-speaking parts of Finland which reflects conditions during the turn of the centuries 1800–1900. The article is part of a larger research project about images of the wolf. The overarching aim of the article is to provide a cultural historical background to and a possible explanation of images and ideas about the wolf that are expressed in contemporary society.

This article studies cultural negotiations about borderlines through texts about human experience of wolves in past times. How do the stories

position the wolf? What kind of borders are constructed and how do the wolf act in the stories in relation to such borders? The theoretical frame is liminality, a theory that deals with meeting the dangerous and the hitherto unknown. In this article the herding time is analyzed as a liminal time, the forest as a liminal place, and the wolf as a liminal being in the borderline between the physical and meta-physical world. In the stories, the wolf has been positioned outside normality – both as an animal in relation to other animals and as a being between categories.

Keywords: Wolves, liminality, herding, forest, supernatural beings

RECENSIONER

Carolina Brown: *Den bekväma vardagen. Kvinnor kring bord på 1700-talets Näs*. Carlsson Bokförlag, Stockholm 2020. 343 s., ill. ISBN 978-91-8906-326-6.

I Rö socken i nuvarande Norrtälje kommun i Uppland, beläget alldeles invid sjön Sparren ligger herrgården Näs. Som fastighet sträcker sig dess historia många hundra år tillbaka i tiden, men det är först i och med krigsrådet och senare statssekreteraren Carl Eric Wadenstiernas (1723–1787) inköp av godset 1773 som det fick sitt nuvarande utseende. Genast efter köpet påbörjade han och hans hustru, Fredrika Carleson (1734–1794), uppförandet av det som idag är huvudbyggnaden och som stod färdig omkring 1775. De genomförde andra förbättringar på gården, som väganläggningar, men den stora insatsen gjordes inomhus.

Det är denna herrgård, Näs i Roslagen, som konstvetaren Carolina Brown använder som utgångspunkt för att studera framväxten av den nya bekvämlighetskulturen i Sverige under 1700-talets senare hälft i den under förra året utkomna boken *Den bekväma vardagen. Kvinnor kring bord på 1700-talets Näs*.

Uppbyggandet och inredandet, kanske skulle man här kunna tala om iscensättandet, av herrgården blev en viktig angelägenhet för familjen Wadenstierna. Näs skulle vara pendangen till livet i staden, och med omkring fem mil enkel resa var det hägrande lantlivet inom räckhåll. Här skulle andra ideal råda, som lugn, ett mindre och närmare umgänge-

liv i en miljö som var ljus, luftig och nära naturen. Möbler, inventarier och lösören hittade till herrgården och till detta beställdes ett antal porträtt och målningar, varav de som beställdes av Pehr Hilleström är de kanske mest kända. De avbildar inte bara ägarfamiljen, utan också kvinnor i arbete. De kardar ull, spinner, broderar och bär ved. De avporträtterade scenerna är tagna ur herrgårdens vardagsliv.

Det är den kvinnliga tillvaron på herrgården som Brown är intresserad av. Fredrika Carleson ingick äktenskap med Wadenstierna 1770. Hon blev då även styvmor till två barn, dottrarna Sofia (f. 1758) och Carolina (f. 1762), som fötts i makens tidigare äktenskap med Jakobina Sofia Psilanderhielm (1733–1768). I det äktenskapet hade även dottern Charlotta fötts 1761, men avlidit bara fem år gammal 1766, två år före moderns död. I samband med det nya äktenskapet köptes så godset Näs in och familjen Wadenstierna bodde växelvis i Stockholm och på Näs, som i sin tur gick i arv till den äldsta dottern, Sofia.

Även om det är kvinnornas tillvaro som står i centrum, finns maken och fadern Carl Eric Wadenstierna med i varje del av bostaden och hushållet. Han var en känd hattpolitiker i 1700-talets Stockholm och som sådan vän av merkantilismen och kungen Gustav III nära förbunden vid tiden för dennes statskupp. Wadenstierna hade efter avslutade studier valt den civila ämbetsmannens bana och avancerade från protokollsekreterare till krigsråd 1762 och 1773 statssekreterare för krigsären den, en tjänst han begärde avsked från 1781. År 1779

hade han utnämnts till riddarhusdirektör.

Brown låter 1700-talets bekvämlighetskulturer studeras genom familjen Wadenstierna och deras Näs. Det är vid några av familjens bord som denna kultur tar sig uttryck: vid skrivbordet, sybordet, vid toalettbordet, kaffebordet och vid spelbordet. De olika aktiviteterna vid de olika borden berättar om vardagen och hur den inrättas och förändras under den här perioden, inte bara på Näs utan genomgående i den svenska högre ståndskulturen. Den tillvaro som Brown tecknar är den nya konsumtionskulturen som vid den här tiden i allt högre utsträckning förknippas med kvinnan och det kvinnliga. Möblerna skulle, likt sina ägarinnor, vara små, smidiga och lätta att flytta runt efter behag. De var på det sättet bekväma, de passade in i tanken på den tidens bostad, en bostad som också den skulle vara en plats där kvinnligheten utvecklades.

Det är ett rikt material som Carolina Brown utgår från och arbetar med. Det är en rad olika text- och bildkällor som står i centrum för framställningen. Bouppteckningar, testamenten, inventarieförteckningar och uppteckningar utgör basen för de skriftliga arkivkällorna. I kombination med dessa har måleri- och föremålssamlingar som kunnat knytas till Wadenstiernas Näs använts. Föremålen och konstsamlingen har till viss del kunnat spåras tack vare inventarieförteckningar; en del i privata samlingar, en del i offentliga. Brown skriver: ”Ett viktigt syfte med undersökningen har varit att sammanföra uppgifterna om detta idag spridda källmaterial för att åter skapa en bild av livet på Näs och därmed ge nya inblickar i den gustavianska herrgårdskulturen” (s. 27). Det är just i detta som den stora styrkan i Browns studie ligger, detta att kombinera de olika materialkategorierna och att det görs så bra. Även om studien placeras i en lång tradition av andra forskare, som likt Brown ger sig i kast med en sedan länge svunnen vardag genom arkivhandlingar och materiella ting, tillför den nya perspektiv med sitt grepp att kombinera inblickarna i livet genom olika materialkategorier. Det här innebär förstås att man

medvetandegör läsaren om de metodologiska överväganden som gjorts. På vilket sätt har de här ganska olika källorna använts och varför, men också vad det har inneburit för studien. Det här är en intressant diskussion som jag gärna hade sett en tydligare utveckling av. I synnerhet är det kanske de materiella tingen som tydligast träder fram i framställningen. Samtidigt är det en hel del redskap som man som läsare presenteras för och med dessa i händerna är det lätt att lotsas genom bokens kapitel och fördjupningar.

Brown låter porträttkonsten utgöra en viktig del av källorna vid sidan om möbler och föremål som ingått i samlingarna på Näs. Det är en visuell kultur som hon är ute efter att kartlägga och visa fram, en visuell kultur där kvinnornas tillvaro i porträtten lyfts fram särskilt mycket. De talar till oss, förstås, och berättar om sin egen tid, men de var även en viktig del av sin egen samtid, inte bara som statusmarkörer. De var en del av självuppfattningen och verklighetsuppfattningen och de säger något om hur man uppfattade världen – och ville att världen skulle uppfatta individerna på porträtten. Och bildvärlden så som den återgavs på väggarna på Näs berättar också den om nya sätt att leva. Stoppade stolar, avslappnade hållningar, lediga dräkter, allt återspeglas i målningarna och visar upp det bekväma vardagsliv som man strävade efter på Näs och som kom att prägla många herrgårdsmiljöer under den här perioden. Det här gör att illustrationerna i boken blir extra viktiga. Brown använder dem skickligt, både som illustrationer och som exempel på hur källorna ser ut. Genom att berätta om dem, återge dem i text och peka på det som hon som forskare anser vara viktigt levandegörs även forskningsprocessen. Här märks det att Brown är konstvetare i första rummet. De textbaserade arkivkällorna har en större tendens att tala genom materialet, där bilderna talar.

Som en röd tråd genom hela framställningen går frågan om elitens storslagna representation, präglad av materiell överflöd, av lyx.

Brown visar istället hur det under det sena 1700-talet växer fram nya ideal kring manifestation av makt, inflytande och status. Den nya lyxen, som den ofta benämns för att kontrastera mot ett tidigare sätt att betrakta statusmanifestation, handlar istället om att inrätta en komfortabel tillvaro i bostaden där man kunde umgås i mindre grupper, närmare varandra, kanske uppkruken i en soffa, drickandes te. Här visar Brown hur de olika förändringarna i eliternas ideal och livsstil går att studera genom de materiella ting de omgav sig med, som till exempel möbler och kläder, men också på det sätt som familjen Wadenstierna lät sig avporträtteras.

Det centrala temat i studien är framväxten av ett nytt sätt att förhålla sig till inredning, till umgängeskultur, arbetsliv, estetik och materiell kultur. Browns idé är att ge sig i kast med denna gustavianska bekvämlighet, som hon pekar ut och sätter in i en större nationell kontext, en idéströmning som sveper fram över hela Europa under det sena 1700-talet. Förstås fanns det nationella skillnader i hur dessa idéströmningar omsattes i praktik, men Brown centrerar sin studie kring det sätt som familjen Wadenstierna iscensatte denna bekvämlighet på herrgården Näs. Brown lyfter fram att man ville ha det *bekvämt*. Men vad innebar det egentligen, att ha det bekvämt? Var det mjuka stolar, stoppade sitsar, ljus inredning, lätta och smidiga bord som kunde flyttas efter behov? Eller var det en inredning som anpassades efter uppfattningen om hur man ville umgås, leva och bo? Hur fyllde familjen själv begreppet med innebörd? Språket förändras hela tiden, från att bekväm avsåg något passande, tjänligt, lägligt till att snarare omfatta något komfortabelt och angenämt, något som andas trygghet och att vara väl till mods. Men bekväm kan förstås även ha en anstrykning av betydelsen maklig och loj, kanske till och med lat. Det är just hur detta begrepp diskuteras, stöts och blöts som jag gärna hade sett en fördjupning av. På samma sätt som till exempel umgängeslivet förändrades och fyll-

des med nytt innehåll beroende på sin kulturella kontext, beroende av tid, rum och social miljö, är även *bekvämt* beroende av in kulturella kontext. Även om de olika delstudierna i boken centrerar sig kring begreppet används det inte operativt, utan snarare som en utgångspunkt där en mer modern betydelse av ordet fått företräde. Ibland kan detta grepp verka förvirrande, vem är bekväm? Och hur?

Det är utan tvekan ett mycket imponerande och beundransvärt arbete som Brown har utfört. Inte nog med att man får historien om familjen och kretsen kring Wadenstierna till livs, läsaren ges också möjlighet att bekanta sig med de olika levnadsöden som utgör individerna som kopplas till Näs i Roslagen. Men texten sträcker sig långt bortom detta. Genom sitt metodologiska grepp, att kombinera arkivmaterial i form av text med materiella ting och den samling av bilder som kan knytas till Näs, nås ny kunskap om hur livet kunde gestalta sig för familjen på herrgården.

Det är utan tvekan en läsoplevelse att närma sig familjen Wadenstierna genom Carolina Browns bok *Den bekväma vardagen*. Boken är lättillgänglig med ett tydligt upplägg som leder läsaren in i tiden och rummet. Att komma personerna nära, deras livsvillkor och den materialitet som omgav dem är det som driver berättelsen framåt, men i boken placeras individerna in i en större kontext där den materiella kulturen under gustaviansk tid står i centrum. Med sin studie visar Brown även hur en forskare på ett skickligt sätt kan använda sig av en fallstudie för att berätta om ett avgörande skede i svensk historia. Den ständiga växelverkan mellan individ och struktur kommer särskilt väl till ytan här.

Carolina Browns *Den bekväma vardagen* är en studie gjord med stringens. De olika ingångarna i undersökningen tar fasta på de olika bordens betydelse för vardagslivet är väl valda och täcker på många sätt in de olika perspektiven i jakten på vardagslivet på Näs. Studien knyter an till flera forskningsfält och begrepp som lyx, konsumtion, elit, makt och

status knyts samman genom det spänningsfält som uppfattningen om *bekvämligheten* utgör. Boken är ett bra exempel på hur det sena 1700-talets idéströmningar påverkade och förankrades i den svenska herrgårdskulturen.

Marie Steinrud, Stockholm

Charlotte Ulmert: *När vinden vänder. Adèle Sylvan och Charlotte Rosencrantz – adelskvinnorna som gick sin egen väg*. Ekström & Garay, Lund 2021. 273 s., ill. ISBN 978-91-8930-850-3.

Efter en kort inledning hamnar läsaren av Charlotte Ulmerts senaste bok *När vinden vänder* rakt in i en vindlande släkthistoria, en berättelse om en grupp människor knutna till varandra genom blodsband och äktenskap. Det är den vittförgrenade dansk-svenska adelsätten Rosencrantz, eller Rosenkrantz som namnet är på den danska sidan, som utgör den röda tråden i berättelsen. Fast kanske kan man kanske säga att allt egentligen borde börja där den här boken slutar, med de två kvinnorna Adèle Sylvan och Charlotte Rosenkrantz, båda ingifta i den svenska adelsläkten Rosencrantz, med var sin bror till och med.

Jag väljer att kalla Ulmerts bok för en berättelse. Det är nog så man får möta den. Även om det är ett enormt material som författaren har gått igenom för att få fram uppgifterna till sin bok är den skönlitterärt hållen. Eller kanske är det mest korrekta att peka på de båda sidorna som skildrar händelseförloppet i människornas liv, två sidor som grundar sig i arkivmaterial efter de här människorna i släkten Rosencrantz/Rosenkrantz och som får sitt utlopp i en skönlitterär tolkning av en forskningsuppgift. Arkivmaterialet består framför allt av brev mellan de olika familjemedlemmarna, av kyrkobokföring, av domstolsprotokoll och handlingar från godsarkiven. På det

sättet är det en mer än gedigen framställning. Den stora invändningen handlar förstås om hur jag som läsare ska veta vad som i den här skildringen av ett händelseförlopp som är skönlitterärt och vad som kan kopplas till tolkningar eller utfyllnadsberättelser för att få fram en poäng? Särskilt intresserad av detta blir jag när det framkommer beskrivningar av händelser som jag tycker framstår som märkliga. Lät de verkligen hästarna och kusken stå ute i vinterkylan medan de själva tillbringade många timmar med att virvla runt på dansgolvet? Varför riskera så dyrbara djur? När Holger börjar intressera sig för Adèle kan han se ”bara fördelar med att skaffa sig en ung formbar kvinna” (s. 140) blir jag intresserad och hade gärna fått veta om det var så han uttryckte sig eller om det är författaren som tolkat honom. Den här invändningen omfattar förstås hela framställningen, men det till trots är *När vinden vänder* en intressant skildring av en släkt i ett skede i historien.

Även om berättelsen vindlar mellan generationer, mellan länder och mellan män och kvinnor och det stundtals är svårt att hålla isär alla Holgrar och Charlottor är det ändå en berättelse som snabbt griper tag i mig och behåller mig i sitt grepp ända till slutet. Ulmert har ett sätt att levandegöra människorna och deras karaktärer. Ganska snart är de mycket levande för min inre blick och jag blir nyfiken på deras levnadsbanor och öden. Kanske har det även något att göra med att författaren i sin berättelse antyder något om en katastrofliknande händelse i framtiden. Något som kommer att hända dem alla och som kräver att man som läsare först bör bekanta sig med alla dessa människor, som Hedvig Sofia Schönström och dottern Ulrika Beata Sofia Schönströms födelse på Gärsnäs slott 1796. Detta något kommer att drabba släkten i framtiden, så mycket förstår man som läsare, men vad?

De båda kvinnorna som är berättelsens slutmål är Adèle Sylvan (1845–1923), den bortskämda yngsta dottern till lagmannen

och Ystadsonen Tage Sylvan och hans hustru Fredrika Lundgren. Familjens förmögenhet växte under Adèles barndom och hennes giftermål med Holger Rosencrantz förenade så att säga pengar och börd, även om det vid en närmare granskning är tydligt att Adèles utbildning och uppfostran gick helt i linje med bördselitens, där umgängeskultur och sällskapsliv, språkkunskaper, musicerande och litteratur sattes högt. Adèles giftermål med en betydligt äldre man ser till en början ut att gå bra, men deras lynn är för olika och Adèles längtan efter något eget blir för stark.

Den andra kvinnan är Charlotte Rosencrantz (1844–1913), gift med Börge Rosencrantz, efter giftermålet bosatt på Gyllebo i södra Sverige. Börges och Charlottes äktenskap förenar de två grenarna av den dansk-svenska ätten Rosencrantz/Rosencrantz. Förväntningarna är skyhöga. Charlotte är den omhuldade dottern till baronen, stiftshandläggaren och godsägaren Gottlob Rosencrantz. Han beskrivs som stark, rak, obändig, vet sin plats, sin rätt, ärar sin gud, sin kung och sitt fosterland. Hon är inte maken Börges raka motsats, men inte långt därifrån. Börge är visserligen godsägare, men hans – och slutligen även hans familjs – tillvaro vilar på lånade pengar. De största summorna kommer från Charlottes bröder, och de tröttnar så småningom. De ekonomiska bekymren tvingar fram en försäljning av Gyllebo och Charlotte måste ordna med framtiden för barnen på egen hand.

Adèle och Charlotte väljer olika vägar in i det moderna samhället, möjligen vägar som tvingats fram av längtan efter frihet, efter att styra sitt eget öde och bestämma själva. Och visst är deras livsval till viss del föremål för intresserat skvaller, av skrivelser i tidningarna och kanske har det även en anstrykning av skandaler över sig. Egentligen gör de vad kvinnorna i deras släkter gjort tidigare, anpassat sig efter situationerna, förvaltat egendomarna, förmerat det som de kunnat förmera, välja väg efter eget huvud. Exempel

på detta kan läsaren se genom hela Ulmerts berättelse.

Att anpassa sig, det är en av berättelsens huvudspår. Titeln, *När vinden vänder*, ska syfta på de förändringens vindar som blåser genom godsägarlandskapet under 1800- och 1900-talen. Ulmert återkommer i sin berättelse till hur de stora samhällsförändringarna som skedde under den här perioden kom att påverka godsägarna på såväl den svenska som den danska sidan av Öresund, och det är kanske det som intresserar mig som läsare mest. Ramarna kring livet förändras, men hur påverkar detta de enskilda människornas liv? Vad förändras i den elitkultur som de så omsorgsfullt förvaltar?

Trots att det är två kvinnor som är anledningen till berättelsen är det i stora stycken männen som ges utrymme i framställningen. Fäder, bröder, makar, söner. Visserligen var kvinnorna knutna till och underställda männen på ett strukturellt plan, men samtidigt visar Ulmert, ibland mer i förbigående, exempel på kvinnor som ändå agerade i eget namn. Det är kanske det som hon missar i sin framställning, detta att visa på det komplexa i människoödet. Adèles äktenskap är ett bra exempel på detta. I berättelsen är det hennes förmögenhet som är anledningen till den framtida makens intresse. Den ”gamla godsägareliteten” var i skriande behov av ekonomiskt tillskott. Det går inte längre att vila på gamla lagrar och ett nytt ekonomiskt tänkande kring godsen krävdes av godsägarna för att man skulle kunna behålla sina slott och herresäten.

Människorna i Ulmerts berättelse är alla privilegierade på något sätt. De är födda i en elitgrupp, de får utbildning, dörrar öppnas och erbjudanden ges. Detta till trots lever många av dem i ekonomiskt små, och ibland mycket små, omständigheter. För en del är skulderna många och tunga. Det kostar att driva godsen och hålla de stora husen. Adèle var ofrälse, det låg henne i fatet. Men att hon hade pengar gjorde henne eftertraktad bland de ogifta

godsägarna. Ulmert pekar på att Adèles far ville knyta sig till en adlig släkt. Vad Adèle själv ville är mer oklart, hon verkar dock inte ha haft något emot äktenskapet. Möjligen gör man Adèle här en otjänst, hennes tystnad är påtaglig. Alla enskilda människoöden är unika på sitt sätt, men genom att studera mönster och sätta in dessa liv i en kontext blir de även en del av en helhet och kan påverka vår bild av och vår uppfattning om en förgången tid. Det som snarare följer med mig genom hela boken blir frågan om vad det är som gör att man blir som man blir och varför man gör som man gör.

Charlotte Ulmerts berättelse om Adèle och Charlotte och ätten Rosencrantz/Rosenkrantz är populärvetenskapligt hållen. Språket är lättillgängligt och att individernas känslor och upplevelser förmedlas i texten gör den högst levande. Illustrationerna, i synnerhet fotografier av de olika människorna, förhöjer texten. De två spåren, samhällsförändringar och förändringar i livet hos enskilda individers levnad, gör den spännande och medryckande. De täta kontakterna mellan inte bara Skåne och Danmark utan även mellan Sverige och resten av Europa när det kommer till elitkultur är tankeväckande och belyses på ett bra sätt. På det sättet är Ulmerts berättelse inte bara en berättelse om en ätt i tiden, utan ger också kunskaper om Skånes historia och om de stora godsägarnas liv i vardag och fest.

Marie Steinrud, Stockholm

Med kamera och koffert. Resefotografier före massturismen. Sanna Jylhä & Marika Rosenström (red.). SLS Varia nr 7. SLS, Helsingfors/Appell förlag, Stockholm 2021, 178 s., ill. ISBN 98-91-985486-9-3.

Det är en upplevelse jämförbar med en resa att färdas genom den här vackra boken, som baseras på tidiga utlandsresenärers fotogra-

fier. Inte mindre än 160 fotografier, tagna av amatörfotografer, som finns i SLS arkiv, bildar stommen i boken, som dock också innehåller en hel rad annat bildmaterial såsom vykort och dagboksanteckningar. De båda redaktörerna för boken har sin dagliga gärning som arkivarier. För att fotografierna ska kunna förstås i ett sammanhang har man vinnlagt sig om att det ska finnas även annat material kring dem. På så sätt ger skriftligt material en tydlig röst åt resenären.

Boken börjar med ett kapitel av Laura Hollsten och Maria Åsvik om resandets utveckling sedan 1600-talet. Särskilda hållpunkter blir där 1800-talets mitt då de första researrangörerna inrättades i Finland samt 1920-talet då ett antal internationella flygförbindelser etablerades. Det konstateras dock att länge var nöjesresandet förunnat dem som hade pengar och fritid. Här beskrivs också betydelsen av klassiska reseskildringar och så småningom reseguider. Efter sekelskiftet 1900 började man intressera sig för okända folk, länder och kulturer i samband med antropologins utveckling. Samtidigt utvecklades effektivare transportmöjligheter och människor kunde mer självständigt utforska världen och ta egna bilder. Massturismen kom igång först under 1970-talet och då ämnet för boken är resandet dessförinnan, avslutas den med 1960-talet. I ett intressant analytiskt avsnitt visar Hollsten och Åsvik hur kolonialismen kom att skapa ett slags infrastruktur för resorna till andra kontinenter. Kolonialvaror som kaffe, te och kakao ledde resenärer till de länder där dessa producerades och med kameran till hands skildrade de vyer från sina besök. I ett avslutande resonemang i kapitlet konstateras hur kameran förvisso kan upplevas som skapande objektiva bildresultat men att fotografierna i själva verket aldrig är objektiva. Även själva kamerans tekniska utveckling och betydelsen av möjligheter att bära den med sig, skildras i detta avsnitt.

De båda redaktörernas del i boken är lite väl blygsamt framställt. De är inte bara redak-

törer utan författare av såväl intressanta texter som ett rikt bildmaterial. Vart och ett av deras kapitel inleds med en längre text som exempelvis presenterar herrskapsfolk på Rivieran, plantageägare på rundresa eller resa till ett fjärran Samarkand. Läsaren får också veta hur konstnärer i tropikhjälms har begivit sig till Japan och Kina samt hur skogshuggare levde sitt liv i Kanada, livet ombord på segelfartyg till Australien och hur en textilexpert på uppdrag av FN skildrar shahens Iran. I vart och ett av dessa inledningstexter presenteras också de som står bakom fotografier och texter samt hur deras material ingår i SLS arkiv.

Resandet var länge präglad av att det var de övre samhällsskikten som hade möjlighet att resa och så var det även i Finland. Societeten samlades till exempel på Rivieran och strandlivet där, och vi möter de finska resenärerna i hotellträdgårdar och gatuliv. En bild från sekelskiftet 1900 med Valborg Wallensköld cyklande blir särskilt intressant då den kompletteras med Valborgs beskrivning av sin cykel Bessie, på vilken hon blir ”en annan människa”.

På väg till Samarkand finns bilder från det Nybergska släktarkivet på bland annat Nobelbolagets fabriker i Baku och ståtliga turkmener. Citat ur resenärernas dagboksanteckningar ger såväl liv åt bilderna som en djupare förståelse för det liv som skildras.

Konstnärer gjorde vid den här tiden ofast resor till Paris och Rom, men här möter vi i stället konstnären Harald Gallén på resa i Japan och Kina. Bilderna är dock tagna av den fartygläkare som han reste tillsammans med. Galléns långa, fylliga dagbokscitat återberättar de många ljud som upplevdes liksom de färger som inte kunde återges på de svartvita fotografierna. Som läsare kan man nästan drömma sig iväg med honom till kejsarnas Kina, då han sitter på det stora marmorskeppet i sommarpalatset i Peking.

I en fin liten samling fotografier berättas om livet som skogsarbetare som en småbrukarson från Österbotten upplevde på 1930-talet

i British Columbia. På ett vykort från 1935 kan man ta del av hans hemfärd på svenska amerikalinjens MS Gripsholm.

En mörk historia återges från en ung praktikants vistelse i tredje riket under åren 1938 och 1939. Å ena sidan finns här vackra fotografier från hennes nöjesliv på restauranger och dansställen i Hamburg. Å andra sidan också bilder på Hitlers besök i Hamburg och hur hakkorset präglade stadens gator på byggnader och i skyltfönster.

Även läkares medicinska dagböcker med tillhörande fotografier får sin plats i boken. En barnläkare skildrar Indien som kontrasternas land. Här syns mycket fattigdom och misär men också påkostade parader och vackra slott. Tiden är nu 1950-tal och fotografierna i färg.

Göran Schildts seglats till Egypten på 1950-talet har givetvis sin plats i en bok som denna. Den har också skildrats i en av hans böcker. Här är det främst människor som återfinns på fotografierna, men också hans båt Daphne.

Fotograferande journalister har varit vanliga och här får vi möta Margareta Norrmén (signaturen Marcella) från Hufvudstadsbladet på en resa 1958, då hon gör ett längre rese-reportage. Hon fångar vardagsliv parallellt med arkitektur och flärdfulla strandpromenader i Nice, Madrid och Lissabon.

Tidstypiskt avslutas färden genom denna bok med en gruppresan till Italien 1967, skildrad genom sjuksköterskan och sekreteraren Werna Ulfves fotografier och dagboksanteckningar.

Denna väl genomarbetade bok med enastående fint återgivna fotografier, finns det anledning att återkomma till många gånger.

Birgitta Svensson, Lund

En svensk visbok. 99 visor och en psalm. Urval, kommentarer och ordförklaringar av David Anthin och Martin Bagge. Inledning av Mats Malm. (Svenska klassiker.) Svenska akademien i samverkan med Bokförlaget Atlantis, Stockholm 2021. 505 s., ill. ISBN 978-91-7811-052-0.

Kan en visa vara klassisk? Ja, svarar nog de flesta. Kan en visa vara klassisk litteratur? Ja, anser Svenska akademien med utgivningen av den vissamling som anmäls här. Men visor ska väl sjungas, inte läsas? Visst, å andra sidan lästes all litteratur tidigare högt, den tysta läsningen är en senare vana. Tryckta visor är visserligen som fiskar på land: tysta och trängande efter syresatt cirkulation. Men de är nödvändiga förutsättningar för de framföranden som är visans livsform, för att inte säga existensform.

Man kan påstå att Svenska akademien tog ställning för det så kallade utvidgade litteraturbegreppet redan med 2016 års Nobelpris till Bob Dylan. Att ge ut en samling med klassiska svenska visor är följdriktigt och framför allt långt mindre uppseendeväckande.

Bokens huvudinnehåll är de utvalda 99 visorna och en psalm ("Den blomstertid nu kommer"). Visorna är ordnade kronologiskt efter textförfattarnas födelseår. Samlingen avslutas i princip med verk från 60-talets visvåg, även om den gränsdragningen har några undantag. Utgivarna David Anthin och Martin Bagge hänvisar till att klassikerstatus bör ha hållbarhet, vilket kräver viss tidsdistans (s. XLVII). Urvalets äldsta är *Den bakvända visan*, numera klassificerad som medeltida ballad. Den yngsta är Kenneth och Ted Gärdestads *Sol, vind och vatten* från 1972. Varje visas återgivning baseras på en angiven – och i många fall klart motiverad – källa.

Notsidorna är ljusa och lättlästa. Typografin är över huvud taget användarvänlig. Det hårda bokbandet är det bara att tacka för.

De återgivna visorna följs av kommentarer

till varje visa. Kommentarererna berättar om respektive visas upphovsperson, dess tillkomst och reception. Till varje visa hör därutöver ordförklaringar som gör texterna begripliga även för yngre sångare. Boken avslutas med litteraturförteckning, förteckning över använda källor till de återgivna visorna samt person- och titel-/textbörjanregister. Den vetenskapliga kvaliteten på samlingen går verkligen inte att klaga på, detta trots att boken är tänkt för "en bredare publik" (s. XXIV).

Presentationerna av visornas upphovspersoner (i regel textförfattare) varierar i längd. Inget konstigt med det. Bellman, Dan Andersson, Taube och andra som har flera visor i urvalet måste beskrivas utförligare än de med "bara" en hit. Men litteraturen om de stora visskaparna är omfattande och behovet av att veta mer om de mindre kända är i regel större. Därför är det synd att sådana som exempelvis Gunnar Wennerberg, Ture Nerman, Tove Jansson och Rune Lindström får beskrivningar à la lexikonartiklar.

Desto generösare är kommentarererna till de utvalda visorna. De bjuder kort sagt på en ljuvlig läsning med massor av kunskapsgodis för visvännen. Om visorna är kända, är det verkligen inte fallet med deras bakgrund, tillkomst, lansering och mottagande. David Anthin och Martin Bagge har gjort ett storjobb genom att leta fram relevanta uppgifter om dessa hundra utvalda nummer. Avdelningen med författarpresentationer och viskommentarer kan faktiskt läsas med behållning separat, som en kronologisk exposé över den svenska visans historia.

Visdelen föregås av två texter, en kortare och en längre. Akademiens ständige sekreterare, litteraturprofessorn Mats Malm, har skrivit en eldande inledning som röjer ett stort intresse för genren. Introduktionen till vissamlingen har naturligt nog författats av de båda utgivarna. Engagemanget för visan är inte mindre hos de båda – introduktionen bär rubriken "En stolt vistradition". De behandlar bland annat definitionen av en visa, den

litterära visans historia i Sverige, relationen mellan text och musik och motiverar förstås sitt urval och sina avgränsningar. Allt med största sakkunskap.

Men när de skriver att de vid möten med ”kolleger i Norden [...] anar [...] inte sällan en befogad avundsjuka på den svenska visskatten” (s. XVII) är det värt att stanna till. Inget fel att känna stolthet över vistraditionen i Sverige, redan rubriken uttrycker den inställningen. Och dessutom har visor av Bellman, Taube och många andra översatts och inlemmats i sången hos våra nordiska grannar. Men danskarna har ”højskolesangen” med dess älskade men för oss svenskar okända sånger. Och i Norge lever ett antal kanoniserade folkvisor på ungefär samma sätt som många av våra visor hos oss. Det viktigaste påpekanget apropå utgivarnas skrivning är att visan i svenska Finland har ungefär samma ställning som i Sverige och att finlandssvenskarna har en egen visskatt, i tillägg till den rikssvenska som också är känd hos dem. Den finlandssvenska visan skyntar i urvalet endast genom Tove Janssons och Erna Tauros *Höstvisa*, men skulle lika gärna ha inkluderat visor av Topelius, Runeberg och i vår egen tid Lars Huldén och Bengt Ahlfors. Bokens titel hade för den skull inte behövt ändras.

Jag förstår fuller väl att en vissamling i Svenska akademiens klassikerserie lyfter fram vistexternas författare – tydligast i innehållsförteckningen som bara tar upp författarnas namn, inte de enskilda visorna. Det är inte lika enkelt att ordna melodiskaparna, men ändå har de bidragit lika mycket till visornas uttryck.

Svenska akademiens initiativ är välkommet och det är lätt att instämma i utgivarnas önskan: ”Vi hoppas på nya höjdpunkter för visan!” (s. XLXII). Den rika samlingen kan utan tvekan locka till mer sång och på så sätt bidra till att urvalets ställning som klassiker förlängs. Men fler har tidigare tagit sig för att i bokform samla svensk visa och det kan vara värt att i korthet nämna några föregångare.

Gröna visboken (1949) var på sin tid en

mycket spridd samling med 325 visor, av praktiska skäl ordnade i bokstavsordning och omfattande också visor på danska, norska, tyska och engelska. Tage Nilsson och Klas Ralf gjorde urvalet och skrev mycket korta kommentarer. Ingenting i förordet säger att boken utgavs för att manifesteras en vistradition, den verkade vilja möta behovet av en antologi med de mest använda visorna.

För skolans musikundervisning tänktes *Sångboken – vår gemensamma visskatt* (1984). Undertiteln klargör innehållet: Visor, sånglekar och danser fram till 1950. För urvalet stod Bertil Hallin, Håkan Lundström och Sverker Svensson. Merparten visor samlas i avdelningen ”Samsånger”, ett ord som blinkar till det tidigare begreppet ”stamsånger”. Boken innehåller originellt nog också dansinstruktioner.

Samma personer har skapat *Lilla sångboken* (1986), en samling med ”visor och sånglekar för barn i förskoleåldern och under de första skolåren”.

Anders Palm och Johan Stenström ligger bakom *Den svenska sångboken* (1997) som väl är den senaste föregångaren till Svenska akademiens satsning. I jämförelse med den sistnämnda utgåvan innehåller *Den svenska sångboken* avdelningar med fosterländska sånger och kampsånger, men också en avslutande del med då aktuella svenska hitlåtar med viskaraktär. Kommentarer till de återgivna visorna är relativt omfattande.

Och till sist: *Sånger för alla* (2007) är den finlandssvenska allsångsboken, med Ann-Mari Häggman och Nina Stendahl som redaktörer. Den har tillkommit på initiativ av pensionsorganisationer, vilka dessutom gett förslag på innehåll. Här samsas den finlandssvenska visskatten med den rikssvenska. Boken inleds högtidligt med de nordiska nationalsångerna, följda av landskapssånger.

Genomgången visar att *En svensk visbok* har ett alldeles eget syfte och ett lika eget urval. Ramen runt visorna är dessutom betydligt gedignare än hos föregångarna. Den kan – som

de tidigare utgåvorna – användas för att sjunga ur, men är också ett förnämligt referensverk och den svenska litterära visans historiebok.

Gunnar Ternhag, Falun

Anna Gavanoas & Anna Öström: *DJ-liv. Historien om hur diskjockeyn erövrade Stockholm*. Gidlunds förlag, Möklinta 2016. 320 s., ill. ISBN 978-91-7844-948-4.

Anna Gavanoas: *Från diskofeber till rejvhysteri i den svenska dansmusikhistorien*. Stockholmia förlag, Stockholm 2020. 311 s., ill. ISBN 978-91-7031-321-9.

Socialantropologen Anna Gavanoas har en bred erfarenhet från den elektroniska dansmusikvärlden. Hon har arrangerat klubbar, producerat musik, gjort radio och arbetar som dj. Hon har också forskat och skrivit böcker om dansmusikscenen, dels den egna *Från diskofeber till rejvhysteri i den svenska dansmusikhistorien*, som kom ut 2020, och innan dess *Historien om hur diskjockeyn erövrade Stockholm*, från 2016, som författades tillsammans med Anna Öström. Dessa bägge böcker ger en inkännande bild av senare decenniernas dansmusikscen.

Den senaste boken – *Från diskofeber till rejvhysteri* – inleds med dj Sydney Onayemis begravning 2016. Han hade inlett sin karriär med att driva klubben Big Brother. Den öppnade i Stockholm 1972 och hade haft ett stort inflytande på Stockholms dansmusikvärld. Sydney hyllades efter sin bortgång. Författaren säger att då var det lätt att glömma all den kritik som han också fick under åren. Rejv och annan elektronisk dansmusik tycks alltid ha skapat debatter och konflikter. Gavanoas undrar hur det kommer sig att myndigheter och medier reagerat så starkt på både disco och rejv, vilket också är ett tema för boken där dansmusiken undersöks i relation till myndigheters

politik, medier, ekonomi och socialpolitiska motsättningar. Framförallt försöker Gavanoas förstå vad dansmusiken betydde för dem som den engagerade. Främst behandlas situationen i Stockholm, men Göteborg och en del andra platser uppmärksammas också. För disko och rejv gäller att de inledningsvis väckte såväl uppmärksamhet som ifrågasättande. Vilka var det som reagerade och varför? I ett svenskt sammanhang har de knutits till såväl eskapism som aktivism. Utifrån intervjuer, arkiv- och litteraturstudier undersöks danskulturer, samhällsklimat och maktrelationer mellan sociala grupper i termer av klass och etnicitet. Det ska understrykas att det är ett gediget material som ligger till grund för undersökningen. Bland annat har Gavanoas fått överta rejvforskaren Elisabeth Tegnars rejvarkiv som samlades in under sent åttio- och tidigt nittio-tal. Materialet var tänkt som underlag till en avhandling som inte färdigställdes. Det är i sig en viktig gärning när Gavanoas lyfter de iakttagelser, berättelser och röster som annars förmodligen blivit kvar i arkivet.

När diskomusiken slog igenom på sjuttio-talet fanns redan diskoteken. De kom i slutet av sextio-talet, med en dj som spelade skivor på grammofon. Musiken kunde variera och det spelades pop, soul och i början av sjuttio-talet funk. När diskon växte fram var det ingen enhetlig process, det går att urskilja olika processer. Gavanoas definierar tre olika sorters disko i det svenska sammanhanget: bonndisko, kreddisko och gaydisko. Med bonndisko syftar författaren på den mer folkliga varianten som etablerades och spelades på dansställen, inklusive ungdomsdiskotek. Kreddisko spelades på de mer hipa etablissemangen, som Alexandra i Stockholm. Slutligen, gaydiskon, som var en icke-heterosexuell diskoscen som till exempel nattklubben After Dark, också i Stockholm. Musiken kom från USA och Tyskland. Inledningsvis var musiken svår att skilja från soul och funk. Diskon väckte ingen större uppmärksamhet till att börja med, mer än att det dansades till musiken.

Det kom att ändras under sommaren 1978 när filmen *Saturday Night Fever* gick upp på biograferna. Diskon beskrevs då i negativa termer. Den uppfattades som massproducerad och blev utskälld, samtidigt som den var mycket populär. Gavanoas skriver att diskomusiken blev ett slagfält över god smak och kulturpolitik där uppfattningar om vad som var fin- eller fulkultur formuleras. I USA där såväl disko som rejv uppstod knyts de bägge musikaliska uttrycken till den svarta gayrörelsen i New York och Chicago, och har setts som en hyllning till kulturell och social marginalitet. Så var det inte i Sverige. Här uppfattades den som kommersiell och utan budskap. Kritiken kom att präglas av ett vänsterperspektiv, då den uppfattades som en del i en pågående kommersialisering, amerikanisering och kapitalism. Den beskrevs som monoton, fördummande, könlös och strömlinjeformad. Samtidigt kom musikerförbund – och en del rockmusiker – att angripa diskomusiken utifrån ett arbetsmarknadsperspektiv, då diskomusiken uppfattades begränsa spelmöjligheterna och begränsa musikernas arbetstillfällen. I början av åttiotalet vände det. Samhällsklimatet förändrades och diskon blev folklig.

I slutet av åttiotalet började det arrangeras rejvpartyn. Diskon var etablerad och diskona uppfattades, enligt författaren, som sup- och raggingsställen. Rejvmusiken stod för något nytt. Den var inte uppbyggd med verser och refränger utan av långa instrumentella partier. Den inbjöd till dans, där koncentrationen låg på det egna dansandet. Influenserna kom från New York, Chicago och Detroit och hittade till Sverige via London och Ibiza. Rejvmusiken var inledningsvis inte lika folklig, såsom diskon snabbt blev; det skulle dröja ytterligare ett par decennier. Om ett vänsterpolitiskt samhällsklimat hade påverkat hur diskon togs emot kom mottagandet av den nya dansmusiken att ramas in av en mer nyliberal kulturpolitik. Hotet från amerikanskt inflytande hade tonats ned, detsamma gällde

kritiken mot mekanisk musik. Ungefär samtidigt som rejven kom till Sverige etablerade sig också hiphopen. Rejven tilltalade ungdomar i vita medelklassförorter medan hiphopen knöts till etniskt blandade förorter. Det skilde sig från USA, där housemusiken kom från svarta miljöer. Den mediala bevakningen av rejv och rejvfester var blandad, i jämförelse med hur diskon mottogs. Det fanns en vilja till förståelse. Men också ett fokus på rejvande som illegala och drogliberala tillställningar. Till viss del präglades uppmärksamheten av moralisk panik. I Stockholm bildades inom polisen den så kallade ravekommissionen och deras tillslag på Docklands, ett dansställe som inhystes i Finnboda varv i Nacka, kom under en period i slutet av nittioalet att symbolisera rejvfestandet.

Från diskofeber till rejvhysteri ger en intressant inblick i hur olika musikaliska uttryck rör sig transnationellt och hur de infogas i olika lokala, regionala eller nationella arenor. Såväl disko som rejv växte fram i svarta gaysammanhang i USA men kom i Sverige att bli en del av ett vitt medelklassdansande. Till viss del knyts detta till att de vita medelklassungdomarna är en socialgrupp som reser och som kan plocka upp nya kulturella intryck från andra platser. Genomgående beskrivs hur olika spelplatser och stilar knyts till moden och sociala grupper. Under det tidiga åttiotalet bar de som gick på Bobadilla i Stockholm blekta pösjeans, stora tröjor och jackor, och halsdukar som virades flera varv runt halsen. Det kan jämföras med de tidiga diskoanhängarna som hade platåskor, utsvängda jeans, färgglada skjortor med puffärm eller t-shirt med enkla tryck eller batik – eller med de tidiga rejvarna som hade beppehattar, visselpipor, stora halssmycken, vita eller blå jeans i stora storlekar och långärmade tröjor. Kanske kan beskrivningarna uppfattas som schablonartade, men de återger hur de som var med minns tiden. Boken är också väl illustrerad med fotografier på arrangörer och publik. Därtill återges en mängd

flyers och annonser för olika evenemang i olika tider, vilket ger en ytterligare inblick i dansandets olika estetiska uttryck.

Från diskofeber till rejvhysteri innehåller många detaljer och åtskilliga röster får komma till tals. Den är också pedagogiskt framställd. Författaren stannar till med jämna mellanrum, summerar och knyter ihop de viktiga analyserna och insikterna efter varje kapitel. Det gör det lätt att ta till sig huvuddragen. Samtidigt innehåller den som sagt också många detaljer, vilket gör det svårt att ge rättvisa åt alla nyanser. Ibland går det också snabbt i beskrivningarna av olika sociala miljöer. Det blir både fragmentariskt och detaljrikt. Kanske är det en kvalitet. Som läsare blir jag nyfiken och vill veta mer om de sammanhang som nämns, om musiken och musikerna, och om dem som besökte de olika dansställen. Här finns en kulturhistoria att fördjupa sig i. När jag under läsandet av boken en dag promenerar i området mellan Kvarnholmen och Henriksdal i Nacka passerar jag den plats där Finnboda varv låg. Idag finns där en skylt som berättar om platsens historia. Intill berättelsen om skeppstillverkningen sitter en text som uppmärksammar rejvfesterna i Docklands och de som dansade där. Det som igår var bråk och konfliktytor är idag kulturarv. Dansmusiken och dess miljöer är en viktig del av kulturhistorien; den utgör en plats för drömmar, självförverkligande och vardagsflykt. Det är platser som öppnar för en förståelse av olika samtiders kulturella villkor och samhällsideal. De visar på det som tas för givet och det som väcker uppmärksamhet och ifrågasättande, som sådana är de berättelser som Gavanoas lyfter fram en viktig källa för att förstå hur vardagsverkligheten förändras och utformas i olika tider och sammanhang.

Den andra boken *Historien om hur diskjockeyn erövrade Stockholm* – är alltså författad av Anna Gavanoas tillsammans med Anna Öström, som också varit en del av dansmusikscenen – har en lite annan vinkel på fenomenet dansmusik. Boken behand-

lar dj-scenens framväxt från sextioalet och framåt. Men tilltalet är mer personligt och utgår ifrån de bägge författarnas egna erfarenheter av att ha verkat på en musikscen som präglats av män. De intresserar sig för hur historien skrivs och vad som motiverat alla de dj:s som skapat Stockholms dansmusikscen. Författarna vill bredda historieskrivningen och gräva fram hur det gick till när dagens musikscen skapades. De vill med sina egna ord lyfta fram fotfolket som lade grunden till dj-kulturen.

I boken beskrivs hur diskon kom till Stockholm under sent sextio- och tidigt sjuttio-tal. Hur dansmusiken inledningsvis spelades på restauranger, men hur det med tiden växte fram en livaktig klubbscen. Författarna berättar också om hur diskon övergick till rejv. De beskriver hur dj:ns roll har förändrats från att spela skivor till att bli en artist eller konstnär i sin egen rätt som kombinerar musik från olika ljudkällor. De som var med, såväl de som dansade och de som spelade skivor, beskriver diskoteken som frirum. Det var en plats där en heterosexuell norm kunde prövas och olika sexualiteter fick utrymme.

Förutom sina egna minnen och berättelser bygger skildringarna på intervjuer, internetforum, media och mejlkorrespondens. Författarna har pratat med klubbarrangörer, dj:s, producenter, dansare och skivbutik-ägare. I framställningen lyfter de också fram och låter enskilda personer komma till tals och berätta om sina egna erfarenheter av vad som präglat olika epoker. Många dj:s får komma till tals. De berättar om ställen där de spelade och vad som spelades. Det är ett av bokens viktiga bidrag. I beskrivningar av den musik som var inne och vilken som var ute framträder ett föränderligt musikaliskt landskap av skivbutiker, artister och spelställen. Ett viktigt inslag utgörs av hur musikdistributionen har förändrats sedan sent sextioal och framåt. Inledningsvis nämns importbutikerna som kunde ta in de vinylskivor som de vanliga skivbutikerna inte sålde.

Efterhand förändras formaten, CD, mp3-filer och digitala plattformar som My Space tillkommer. Genomgående har dock vinylskivor-na varit betydelsefulla för dansmusiken.

Boken är också en berättelse om allt det motstånd som dansmusiken fått utstå. Diskon var som beskrivs tidigare ifrågasatt, detsamma gällde rejeven. Media och myndigheter tycks kontinuerligt ha haft svårt för att hantera nya kulturyttringar. På så sätt bidrar också dansklubbar och spelställen till att pröva såväl sociala som musikaliska normer. Här finns ett återkommande mönster. Flera av dansmusikgenrerna har vuxit fram i undergroundsammanhang och varit en del av svarta och/eller gaysammanhang i amerikanska städer. På olika sätt har de hittat till Sverige, prövat gränserna för den goda smaken, för att så småningom bli en etablerad och erkänd del av musikutbudet. Det gällde både diskon och rejvmusiken. Motståndet har dock inte bara kommit från media och myndigheter. De bägge författarna utgår ifrån sig själva och beskriver hur kvinnliga dj:s och producenter såväl marginaliserats som fått utstå gliringar och hånfulla kommentarer från manliga kollegor, som artister har de både osynliggjorts och marginaliserats.

Författarna berättar om sina egna vedermodor. Det bjuder på erfarenheter av såväl framgång som motgång, och tomgång när inget tycks hända. De återger hur det är att tvingas spela musik som de själva tycker illa om, när de vill spela sina väl utvalda 12-or, men istället får spela en cd med hit-musik. Lika engagerat beskrivs glädjen i att få öppna och driva sina egna klubbar, på egna villkor. Läsarna får ta del av skapandets emotionella berg- och dalbana, men också hur det musikaliska engagemanget är inbäddat i den vanliga vardagens bestyr. Det är många distinktioner, när musikstilar, spelplatser, låtar etcetera placeras i olika kategorier. För den som är intresserad av relationen mellan musik och sociokulturella kategorier är det en mycket intressant läsning.

Boken avslutas med ett efterord där genusforskaren Hillevi Ganetz och musikern Marie Selander kommenterar bokens innehåll och bjuder på egna erfarenheter och insikter. De lyfter fram det allmängiltiga i de många dj:ernas berättelser. De visar på den låga status som kvinnor ofta givits i musikaliska sammanhang och vad som kan uppfattas som kvinnligt i sammanhanget. Det är ett bra tillägg – efterordet – det förmår summera och dra ihop många av de insikter som återfinns i det rika materialet och visa på de mer generella poänger som boken bjuder på. Fler böcker skulle må bra av liknande efterord, som förmår ställa sig lite vid sidan om och peka på bokens kvaliteter.

Det är en personligt skriven historia över den elektroniska dansmusikens inledande decennier. Ibland önskar jag en mer prövande hållning till dem som intervjuats. Minnena kan ibland framstå som väl oreflekterade. Samtidigt är det kanske också en del av styrkan, att de som varit med under olika epoker får berätta sin historia. På så sätt kan de många citaten fungera som empiri för andra som vill skriva dansmusikens historia. För även om undersökningen täcker in flera epoker finns här mer att avhandla och reflektera kring. Det är en bok som jag läst med Spotify framme. Återkommande har jag lyssnat på de låtar som nämnts för att förstå hur det lät, när artisterna varit okända för mig. Det är inte alla artister som finns på Spotify, men tillräckligt många för att kunna ta till sig bokens soundtrack.

De bägge böckerna har fått stor uppmärksamhet och författarna/författaren har flitigt fått medverka i media och berätta om de bägge volymerna. Det är rättvist. Även om böckerna i viss mån överlappar varandra till innehåll så står de på egna ben. De olika analytiska ingångarna täcker in olika aspekter av dansmusikens kulturella sfärer. Böckerna är välskrivna och ger en spännande insikt i dansmusikvärlden. Gavanas beskriver själv *Från diskofeber till rejhysteri* som en arkivhistorisk

och populärvetenskaplig reportagebok. Det är en bra beskrivning och bägge volymerna är författade i en populärvetenskaplig tradition. De förmår visa hur viktig dans och musik är i många människors liv. Uppmärksamheten kan knytas till att det är ett ämne som berör många och som många tagit del av, om än bara under ett par ungdomsår. Det är böcker som väcker igenkänning och tilltalar dem som var med, samtidigt som de kan få den som inte var född eller som befann sig någon annanstans att önska att de hade varit där. Det är ett gott betyg. Det kan kanske uppfattas som nedlåtande om jag säger att båda böckerna har drag av det som brukar kallas för coffee table books. Men det är här menat som något positivt. Det är fina böcker, med en tilltalande layout. De tål att återkomma till, att bläddra i, titta på fotografier och andra illustrationer och läsa ett avsnitt här och där. Ett par av intervjuerna har jag själv återkommit till och läst flera gånger. Bildernas estetik väcker igenkännande och det gör också en del av de många fotografiska illustrationerna. Det är kulturhistoria och nostalgi på samma gång.

Lars Kaijser, Stockholm

Nötkreatur i Sverige. Kulturhistoriska och samtida perspektiv. Katharina Leibring och Ingvar Svanberg (red.). Institutet för språk och folkminnen, Uppsala 2020. 177 s., ill. ISBN 978-91-86959-70-8.

I november 2018 anordnades på Arkivcentrum i Uppsala ett symposium som i nio föredrag belyste nötkreaturens svenska kulturhistoria från stenåldern fram till vår tid. Dessa föredrag har nu redigerats och givits ut i bokform, ett mycket lovvärt och välkommet initiativ. Med tanke på att människor i vårt land har samexisterat i 4 000 år med nötkreatur och hela tiden haft den allra största nytta av dem för sin försörjning och överlevnad finns det all

anledning att ägna dem speciell uppmärksamhet. Tack vare att författarna representerar olika forskningsområden får också ämnet en allsidig belysning.

Ett givet ämne är nötkreaturens ursprung. Detta behandlas av Ingvar Svanberg i kapitlet *Från uroxen till moderna kosläpp*. Redan för 10 000 år sedan domesticerades uroxen, först i Indusdalen och ett område i sydöstra Turkiet. Uroxen var ett imponerande djur, 150–180 cm i mankhöjd och ett eftertraktat byte och utrotades i vårt land redan för 6 000 år sedan. I Centraleuropa fanns den kvar ända till medeltiden, längst i Polen, där den sista uroxen dog i hägn 1627. Ett välbevarat skelett av uroxen hittades i en mosse i Vig på nordvästra Själland. Den hade skadats under jakt och hade två flintpilspetsar i revbenen. I detta kapitel beskrivs andra oxdjur, *boviner*, europeisk visent, amerikansk bison, jak och vattenbuffel, som föds upp i Syditalien för produktion av mozzarellaost. En förvånande upplysning är att det i Sverige finns ett tiotal gårdar med uppfödning av bison, och att bisonkött går att köpa i vissa gårdsbutiker.

Enligt nordisk mytologi skapades *Audhumbla*, urkon, av rimfrost från Nifelheim. Mjölken från hennes spenar gav näring åt jätten Ymer av vars kroppsdelar jorden och himlen skapades. Audhumbla slickade fram mannen Bure ur salta rimfroststenar. Hon är alltså en god, mäktig och livgivande varelse. Ann-Sofie Gräslund anknyter till denna myt i sitt kapitel om den forntida verkligheten och påpekar att *audr* betyder rikedom. Redan under paleolitisk tid var uroxen av central betydelse för människor, vilket de många stora målningarna i Lascauxgrottan vittnar om, och på våra hållristningar är nötkreatur vanligt förekommande. Nötkreatur blev den viktigaste och värdefullaste djuren för forntidens människor, vilket också märks rent språkligt. F-runan, kallad *fehu*, står för både boskap och rikedom. Samma indoeuropeiska ord förekommer i latinets *pecu* och *pecus*, boskap, och i ordet för pengar, *pecunia* (jämför *pekonjär*).

Allt togs till vara av nötkreaturen: mjölk, kött, ben, horn och inte minst hudarna, som förädlades till läder, som var viktigt för framställning av skor, kläder, väskor med mera. Det har också varit en viktig exportprodukt till romarnas garnisoner längs Limes i Tyskland. För deras kläder och rustningar gick det åt enorma mängder med läder, inte minst till de 30-40 000 tält som trupperna behövde. På Öland, i Östergötland och Västergötland har det hittats många romerska brons- och glaskärl samt mynt som speglar dessa kontakter. Det är också väl känt att många skandinaver, inte minst ölänningar, tjänstgjorde som legosoldater bland de romerska hjälptrupperna. I den romerska armén var Mithraskulten utbredd. I denna mysteriekult är Mithras dödande av en tjur centralt. En intressant hypotes är att Mithraskulten även infördes i vårt land av hemvändande soldater, något som kan ha underlättats av att den uppvisade betydande likheter med Odenkulten, där rituellt dräpande och offer av en tjur kunde ingå. Det fornnordiska ordet *blótnaut* betyder offer av nötboskap.

I kapitlet *Kokonstanten. Kor och smådjur som kapital och inkomster i tidigmodern hus-hållsekonomi* behandlar Jesper Larsson husdjurens roll som ekonomisk faktor.

Djuren var en förutsättning för jordbruket, men de bidrog till lantbefolkningens ekonomi på olika sätt. Nötkreaturens antal ändrades inte särskilt mycket över tid men var ekonomiskt viktigast och kan sägas ha utgjort ägarnas kapital, medan får och getter innebar deras inkomster, likviditet och betalningsmedel. Skinn, hudar och ull användes som pengar.

Författaren presenterar och diskuterar några kanske för gemene man inte så välkända antropologiska begrepp: *pastoralism* och *transhumans*. Pastoralism innebär nomadiserande boskapsskötsel, en mobil djurhållning utan åkerbruk. Exempel ges från det östafrikanska turkanafolket, för vilka boskapshjordars storlek är enda måttet på rikedom och grunden för familjebildning. Transhumans (från fr. *trans-*

humance; av lat. *trans*=över, *humus*=mark) betyder "ombyte av betesmark", vilket innebär säsongsvisa förflyttningar mellan fasta sommar- och vinterbeten. Den alpina transhumansen är välkänd. Hit hör alltså också vårt välkända fäbodbruk. Även modern renskötsel kan ses som en form av transhumans.

Kreaturs benämningar växlar också i olika delar av vårt land. Detta behandlas av Annika Karlholm i kapitlet *Dragoxens rike. Ett språkligt kulturarv*. I modern svenska betyder oxen en kastrerad tjur använd som dragare, men i norra Sverige är det ett okastrerat handjur. I artikeln förklaras de olika lokala nyanserna av oxen, tjuren och stuten, och här nämns även det gamla numera obsoleta ordet *böl* (jfr eng. *bull*). En bölen hade varit aktiv i avel och utvecklats sin fulla styrka för att vid 5-8-årsåldern kastreras för att i stället bli dragdjur. Bölen ansågs som den bäste och starkaste dragaren, "en dragdjurens Rolls Royce"! De dialektala skillnaderna förklaras utförligt liksom smekord till tjuren; det vanligaste verkar ha varit *mulle*. Intressant är också kommandon till dragare. De flesta av oss kan väl bara "ptroo" för "stanna", men i äldre tid kunde man föra ett mer varierat samtal med sina dragdjur.

Julbruden och Elvis. Namn på tjurar och oxar förr är titel på Katharina Leibnings bidrag. Detta att namnge tjurar är inget nytt påfund. Hon påpekar att detta förekom redan på lertavlor från det mykenska riket 1400-1200 f.v.t., och att de i översättning betyder ungefär *Kvicken, Brunen, Svarten och Vitfot*. Läs och gläds över namn som *Rödbollen, Råstark, Vithatt* och *Äppeloxen*! Namnskicket varierar dock över tid. Största skillnaderna mellan namnen i 1700-talets bouppteckningar och namnen i 1900-talets stamböcker är att individbetecknande och beskrivande namn försvunnit. Detta beror på att standardiseringen av raserna medförde att olikheterna i utseendet minskade och därmed passande identifikationselement.

I den gamla folktron fanns det mängder

med faror och onda anslag som hotade de värdefulla kreaturen, och minst sagt märkliga metoder kom till användning för att avvärja dessa. I sitt bidrag *Folketro om kon i det förindustriella agrarsamhället* ger oss Tommy Kuusela en intressant inblick i denna värld. För en etnolog finns rika källor att ösa ur. Här skall bara nämnas några exempel. Vid köp av ko beaktades olika yttre tecken: hade kon gulaktigt skinn betydde det mycket smör av mjölken. Den nyinköpta kon skulle för att trivas ledas in i stugan och själv ta sig en brödbit från matbordet, och man viskade i kons öra: ”Här ska du vara, och här ska du bli, och härifrån ska du aldrig fly”. En nykalvad ko måste skyddas mot trolldom. Ett sätt var att med stål göra korstecken i hennes dricksvatten. Mjölknigen var viktig och omgärdad av olika föreställningar. Mjolk kunde stjälas på magisk väg av häxor och avundsjuka grannar, och det fanns tjuvmjolkande väsen som *bjära*, *puke* och *mjölkhare*.

Berömda kyrkomålningar i Ösmo kyrka i Södermanland och Härkeberga i Uppland visar en mjölkhare som spyr upp mjölk till en häxa under djävulens överinseende. Allehanda hokus-pokus användes vid kors sjukdomar. Från Skåne berättas: Om en ko får svullet juver behövs det blott att en ungmö torkar det med sitt upplösta hår för att det onda skall försvinna. Ett skyddsmedel mot ont var att spika upp en död hök eller uggle över ladugårdsdörren eller att gräva ner en orm under tröskeln eller att måla tjärkors på dörren. När kor blev sjuka anlätades i brist på veterinärer så kallade kloka gummor. En veterinär, som år 1863 kallats till en gård i Norrland, berättar att han vid sin ankomst fann att kon redan var ”botad” av en klok gumma, som förklarade att ”hon lagat kon för att hon var modstulen” och det på följande sätt. Med en sax hade hon klippt kon i vänster öra och med ord framtingat tre blodsdroppar som gavs kon och sedan satte den använda saxen i väggen ovanför kons huvud allt under läsning och korstecken.

I kapitlet *Kor och människor till vardags* be-

skriver Carin Martiin det strävsamma bondelevet i mitten av förra århundradet. Då gällde fasta rutiner för utfodring, mjölkning, utgödsling, ryktning med mera från tidig morgon till sen kväll, och alla arbetsmoment skedde manuellt. Många hushåll saknade ännu elektricitet. Vid denna tid inleddes emellertid en omvälvande förändring av svensk landsbygd. Arbetsbelastning och dålig lönsamhet fick allt fler bönder att lägga ner verksamheten. Några statistiska fakta räcker för att inse omfattningen. 1927 fanns 411 000 gårdar med nötkreatur, 2018 16 000. 1946 fanns det 270 655 mjölkleverantörer, 2019 bara 3 253, nästan bara en procent av 1946 års antal! Parallellt med detta skedde en omfattande utflyttning från landsbygden. Av rikets 5,3 miljoner invånare 1938 bodde nära 4 miljoner på landet, 20 år senare bara 2 miljoner av 5,5 miljoner.

Som alla vet sker mjölk- och köttproduktion idag på stora gårdar med alla tänkbara tekniska hjälpmedel. Det finns nästan 1,5 miljon nötkreatur i Sverige och 300 000 mjölkkor. I kapitlet *Svenska kor, bäst i världen* prisar Ylva Persson vår djurhållnings utomordentliga kvalité och ger goda skäl för detta. Vi har haft en mycket effektiv djursjukvård ända sedan Peter Hernquist inrättade Sveriges första veterinärrättning 1775. Många sjukdomar vanliga i andra länder har utrotats, bland andra tuberkulos och mul- och klövsjuka. Strikt gränskontroll har förhindrat ovälkommen smittspridning. Nolltolerans har varit ledordet. Hos oss används antibiotika återhållsamt i en omfattning som är unik i världen. Vi har dessutom en av de strängaste djurskyddslagarna i världen, som även syftar till en god djurvälstånd och respekt för djur. Kalvar får inte avhornas eller kastreras och kor får inte slaktas utan bedövning.

Vem minns inte Astrid Lindgrens engagemang för kors rätt till sommarbete? Kosläpp är idag ett populärt folknöje men nöjdast är säkert korna!

I kapitlet *Fjällkon för bevarande och produktion. Om olika drivkrafter bakom lantrasavel*

beskriver Camilla Eriksson de drivkrafter som präglar efterkrigstidens politik vad gäller nötboskap. Den dominerande ambitionen har varit att satsa på högproducerande raser, och därvidlag har man lyckats väl. Sedan 1960 har medelavkastningen från de svartvita korna (SLB/ holstein) ökat från 5 000 kg till dagens dryga 10 000 kg per år. Camilla Erikssons artikel handlar dock inte om denna kategori utan om en liten men beslutsam och entusiastisk grupp av bönder som ser som sin livsuppgift att bevara gamla boskapsraser som hotar att försvinna på grund av korsningsavel. I början av 1980-talet fanns det få renrasiga fjällkobesättningar kvar. En intensiv kartläggning gjordes för att hitta oförädlade fjällkor, och sådana hittades på tre gårdar i Lillhärjåbygget, Klövsjö och i Biellojaure. Här skall framhållas Nils Dahlbäcks entusiastiska insats. Sperma insamlades från några få tjurar som påträffades.

Härmed kan man säga att fjällkon räddades som självständig ras.

Idag finns tre avelsföreningar, var och en med egen medlemstidning: Allmogekor: *Allmogekor*, Föreningen äldre boskap: *Fjällnära*, Svensk fjällrasavel: *Fjällkon*.

Det är svårt att inte imponeras av och känna djup sympati med dessa entusiaster och idealister. De kämpar i motvind men drivs av sin lidelse för sin livsuppgift. Heder åt dessa! Positivt är att EU uttalar sitt stöd för bevarande av hotade raser och att alltfler väljer närproducerade originalprodukter och är villiga att betala för det.

Johnny Strand, Brastad

Kjell Danell: *Vilt, jakt och människor i Norrlands skogar 1870–1900*. Gidlunds förlag, Möklinta. Kungl. Skytteanska samfundets handlingar nr 84, 36-6. 2020. 496 s., ill. ISBN 078-91-7844-436-6.

År 1910 utkom Uppsalazooologen Sven Ekman med boken *Norrlands jakt och fiske*. Det är en utomordentlig översikt över den nordsvenska jaktens materiella villkor, allttjämt oundgänglig för var och en som intresserar sig för allmogejakten och dess betydelse i äldre tid. Trots att den har 110 år på nacken har den ännu inte passerat bäst före datum, utan är ett måste i referenshyllan för alla arkeologer, etnologer, historiker, kulturgeografer och andra som vill förstå jaktens betydelse i äldre tid. Det har förvisso kommit ut åtskilliga sammanställningar av uppteckningsmaterial sedan dess, men först nu har det kommit en bok, också skriven av en zoolog, som tränger djupare in i den roll jakten spelade förr. Kjell Danell, själv uppvuxen i Kalix och professor emeritus vid Sveriges lantbruksuniversitet i Umeå, har istället för uppteckningar, som är ett ganska genomtröskat material vid det här laget, vänt blicken till ett tidigare förbisett men viktigt källmaterial, nämligen de årliga rapporter som jägmästarna skickade in från de norrländska skogsreviren till sina överordnade. Materialet täcker tidsperioden 1870–1900 och ger en inträngande bild av hur viltet jagades och utnyttjades samt hur djurpopulationerna påverkades av människornas aktiviteter. Materialet ger oss dessutom inblickar i hur viltvården började utvecklas. Det sena 1800-talet är en dynamisk tid i Norrlands utveckling med en ökande befolkning och där hävdvunnet vilt som bäver och vildren trängts tillbaka. Skogsindustrin har utvecklats och järnvägarna har gjort landsändan mera tillgänglig.

Med utgångspunkt i revirförvaltarnas årsrapporter till Kungl. Skogsstyrelsen beskriver författaren viltets, jaktens, fångstens och

jaktvårdens utveckling i Norrland under åren 1870–1900. Jägmästarens handskrivna berättelser medger möjligheter till detaljerade analyser av vilka viltarter som förekom och var föremål för jakt och fångst, vilken skada viltet åsamkade gröda och skog, vapenslag som användes, men också inverkan på husdjuren (inklusive renarna) samt hur viltet påverkades av människoskapade störningar som avverkningar, flottning och järnvägar. Vapen (bl.a. remingtonarnas inträde i jakten) och fångstredskap som användes i distrikten kan också få en särskild belysning tack vare rapporterna. Särskilt intressant är hur lokalbefolkningen såg på jakträtten, förekomsten av illegal jakt och viltet som resurs. Framväxten av jaktvårdsföreningar kan också belysas med hjälp av materialet.

Björnen var det största rovdjuret och hade sin tyngdpunkt i södra Norrland. Den höll ställvis på att minska i antal, men i Norrbotten, Västerbotten och Västernorrland kunde ingen märkbar förändring i beståndet noteras under de drygt 30 år som undersökningen omfattar. Björnen orsakade skador på betande får, nötkreatur, häst, ren och älg. Antalet hästar under undersökningsperioden som slagits av björn var dock endast fyra i detta väldiga område. Även björnens skador på ren var mycket begränsad. Rapporterna ger vid handen att björn många gånger vistades i samma områden som betande får och getter utan att orsaka några egentliga skador. ”Förliden sommar vistades en björn någon tid i närheten af gränselfven, men gjorde ingen skada”, skriver exempelvis en jägmästare i Pajala 1897. Enahanda rapporter inflöt från många håll under åren. Jakt på skidor där björnen skulle uttröttas förekom, liksom så kallade ringning, där man sökte upp vinteridet för att döda den. Saxfångst tycks inte ha varit särskilt vanlig.

Bäverjakt, som tidigare varit ekonomiskt betydelsefull, bedrevs inte längre under den undersökta perioden då den i stort sett var utrotad. Ekorren fortfor att vara ett viktigt päl-

djur, som jagades inte minst av pojkar. I äldre tid ansågs ekorrskinnen särskilt värdefulla och en omfattande jakt bedrevs för det eftertraktade gråverket. Ännu i slutet av 1800-talet kunde ekorrskinn ge en icke föraktlig biinkomst åt jägaren. Även köttet av ekorre kom till användning. Under perioden förekom alljämt vildren i Jukkasjärvi, Pajala, Tärendö, Gällivare och Torneå revir. Stammarna höll dock på att försvinna. Såväl samer som nybyggare jagade vildren. Jakten på vildren bedrevs mest på förvintern. Betydande hjordar föranledde stora jakter. När vildrenen försvann inflyttade istället älgar på samma marker. Vargen höll till i fjälltrakterna och följde de nomadiserade samernas renhjordar. Revirförvaltarnas årsrapporter meddelar omfattande skador på renar i fjällsocknarna. Avskjutningsstatistiken rapporterar fällda vargar från Norrbottens, Västerbottens och Jämtlands län, men knappast alls från Västernorrlands eller Gävleborgs län. Jakten bedrevs ofta genom hetsjakt på skidor. Saxfångst förekom också. Man kunde även söka upp lyorna och döda valparna, tydligen en ganska vanlig metod. Genomgången av jaktbart vilt omfattar en rad däggdjurs- och fågelarter. Även säljakten vid Norrlandskusten rapporterades in av jägmästarna.

Ett särskilt avsnitt ägnas åt att analysera vad revirförvaltarna skrev om hundar. Lösspringande boskapshundar som fäbodkullorna medförde väckte irritation och ansågs orsaka skada på viltet. ”Dessa hundar, som i tid och otid anträffas ute i skogarna utan all tillsyn, hämma vildnandens tillväxt och trefnad antagligen i högre grad än öfriga rofdjur tillsammans”, heter det i en rapport från Hälsinglands västra revir 1880. Ordalagen känns igen från andra håll. Det tycks ha varit, då som nu, främst spetsar som användes vid björn- och älgjakt. Särskilt de stora spetsarna som fanns i Jämtland var eftertraktade och värdefulla. Stövarjakt förekom främst på öar i kustlandet och bedrevs av jägare som kom från sydligare områden. Intressant nog an-

vändes hundar inte för fågeljakt. Beläggen för användningen av trädkällare vid fågeljakt är mycket sparsamt förekommande i rapporterna. Trädkällarna, som numera främst hålls för fågeljakt, tycks däremot främst ha använts vid ekorrjakt. Uppgifter om katter är sällsynna i jägmästares rapporter, men det förekommer uppgifter om att de ansågs orsaka skada för raphönsen.

Genom utförliga citat ur rapporterna och sammanfattande analyser får vi också inblickar i rättsliga förhållanden, i vilthandeln, jaktbrott, viltets ekonomiska betydelse, inte minst under svagåren. Dessutom ägnas den skada som rovdjuren åsamkade såväl tamdjur som vilt ett utförligt avsnitt. Viltet skattades ganska hårt och människorna såg då rovdjuren som konkurrenter. Men förändringar var också på gång under den undersökta perioden, inte minst genom kronoparker och framväxten av viltvård.

Föregångaren Sven Ekmans bok har hållit länge och gör det än. Danells bok är ett viktigt och gediget komplement. Det skulle inte förvåna mig om hans bok också kommer att bli en klassiker med lång livslängd. Den är dessutom smakfullt layoutad av Lars Paulsrud och författaren har vinnlagt sig om att hitta bilder som inte är överanvända. Det uppskattar vi. De regionala museerna i Luleå, Skellefteå och Umeå innehåller uppenbarligen ett rikt fotomaterial som utnyttjats för denna bok. Boken är därtill försedd med viktiga diagram över avskjutning av diverse vilt, men också över rovdjursdödade getter, får etc. Klokt nog har författaren också lagt till en relativt utförlig sammanfattning på engelska. Ett index ökar bokens användbarhet. Boken har en given plats i referenshyllan.

Ingvar Svanberg, Uppsala

NOTISER

Forskarliv. Självporträtt av samtida svenskahistoriker. Ann-Katrin Hatje och Gunnar Artéus (red.). Carlsson Bokförlag, Stockholm 2020. 215 s. ISBN 978-91-8906-328-0.

Historikerna födda på 1940-talet har numera sedan länge gått i pension. När så skett uppstår naturligt nog ett behov av att se tillbaka på karriären och försöka precisera vad den inneburit när det gäller ambitioner och resultat. Det är tveklöst även intressant och roande för läsare från andra humanistiska ämnen att få en bild av vad som utmärkt forskningen vid universitetens historiska institutioner under det närmast gångna halvsekle. I denna volym har utgivarna Hatje och Artéus samlat femton historiker, däribland utgivarna själva, till att rekapitulera sina karriärer. De flesta är födda på 1940-talet, men några är femtiotalister. Majoriteten representerar ämnet historia, men även idéhistoria är väl företrätt. Urvalet är inte alldeles representativt för landet i sin helhet. Den finns en slagsida åt Stockholmsinstitutionen och åt projektet Sverige under andra världskriget.

Författarna har fått rätt fria händer att lösa sin uppgift. Somliga håller sig ganska strikt till den akademiska karriären och den egna produktionen. Andra behandlar institutionernas inre arbete, förändringar av exempelvis handledning och seminariekultur. Andra åter vidgar perspektiven och berättar mer generellt om viktiga upplevelser och erfarenheter under livsresans gång. De flesta ställer sig frågan: varför blev jag historiker? Svaren varierar naturligtvis. Ofta fanns ett intresse för historia tidigt i livet, närt av äldre

personer i släkten eller av historiska verk som Topelius och Grimberg i bokhyllan i hemmet. Några valde historia för att de tyckte att detta var det intressantaste ämnet i gymnasiet. Alf V. Johansson kallar sitt bidrag till antologin ”Tillfälligheter” för att markera hur slumpen drivit sitt spel med hans karriärväg. Några hamnar i historia eller idéhistoria efter besök på åtskilliga andra institutioner.

Vad som gör den här boken så rolig att läsa är den stora variationen i bidragen. Ulla Wikanders bidrag kretsar helt kring hennes tre viktigaste arbeten. Men vedermödorna med dem är så levande och personligt skildrade att läsaren aldrig tappar intresset. Kent Zetterbergs bidrag är fyllt av intressanta reflektioner kring universitetens förändringar under de gångna decennierna. Han påminner oss med visst vemod om de stora lärdomsgiganterna som lämnade scenen i slutet av 1960-talet, när nya vindar började blåsa och ämnenas empiri började få vika för en växande teoretisering. Han skriver också om hur roligt han tyckte att det har varit att få opponera på doktorsavhandlingar (vilket han gjort hela 14 gånger). Zetterberg skriver även om vad han kallar för ”det narrativa inslagets återkomst” inom historieämnet, som han exemplifierar med Peter Englunds och Gunnar Wetterbergs skrifter (han kunde kanske ha lagt till Dick Harrisons).

Det känns svårt att lyfta fram enstaka bidrag i denna antologi på bekostnad av andra. Det är just den stora variationen i erfarenheter och synpunkter som är bokens styrka. Jag är dock särskilt förtjust i Alf V. Johanssons bidrag med den levande beskrivningen av hans bakgrund i Malmö och hans personliga

bildningsgång. Han till och med citerar sin favoritdikt som hjälpt honom i livet, skriven av den för mig okände engelske 1700-talspoeten John Dryden.

Utgivarna Ann-Katrin Hatje och Gunnar Artéus ger i ett efterord en kort sammanfattning av antologin, kanske behövlig av den tendens till spretighet en sådan här skrift lätt får. De menar att i alla bidragen finns tre gemensamma drag, nämligen författarnas uppväxt i efterkrigstidens välfärdssamhälle, vänstervägen under 1960- och 1970-talen och historieämnets förändringar under den tid de kunnat överblicka.

Mats Hellspång, Stockholm

Älskade Vallby: ett Västmanland i miniatyr. Susanne Cassé, Nina Larsen, Ann Österberg, Katarina Frost & Jennie Schaeffer (red.). Västmanlands Hembygdsförbund och Fornminnesförening, Västerås 2021. 238 s., ill. ISBN 978-91-8782-879-9.

De svenska friluftsmuseerna tillhör de mest besökta kulturinstitutionerna i landet. I synnerhet Skansen i Stockholm är en självklar turistmagnet för såväl svenska som utländska besökare, och utgör scen för en lång rad TV-sända ceremonier och arrangemang som framstår som nationella angelägenheter. I Västerås finns friluftsmuseet Vallby, som startade 1921, och med anledning av 100-årsjubileet presenteras nu museets verksamhet i en omfattande och väl illustrerad publikation. Här möter läsaren en lång rad människor av betydelse för Vallby, från museigrundaren Sven T. Kjellberg och hans medarbetare under pionjärtiden till nutidens besökare, volontärer och medarbetare.

Museets devis "Ett Västmanland i miniatyr" är typiskt för friluftsmuseernas ambition att genom ett representativt urval av flyttade

byggnader och rekonstruerade miljöer skapa en skådesamling av ett stort geografiskt områdes skiftande kulturuttryck på en begränsad yta. Landskapet Västmanlands heterogenitet med både fornlämningsrik fullåkersbygd invid Mälaren, tidiga industrimiljöer kring landskapets järnbruk, vidsträckta skogar, industristäder, herrgårdsmiljöer, folkrörelsebyggnader och sådant som transporthistoriska anläggningar i form av kanaler och järnvägar erbjuder många utmaningar för ett museum med den målsättningen. I boken får vi följa hur museet under skiftande epoker har strävat efter att erbjuda såväl trovärdiga historiska miljöer från hela Västmanland som publikdragande programverksamhet under de 100 år som gått. Även om djurbesättningar liksom trädgårdar och planteringar fanns med redan från 1920-talet har dessa inslag i museiverksamheten fått en ny aktualitet under de senaste decennierna. Vid sidan av att djur både är dragplåster för barnfamiljer och självklara inslag i skapandet av trovärdiga agrara miljöer, och att trädgårdar erbjuder skönhet för ögat, står både djur och växter i centrum när vikten av bevarande och utveckling av biologisk mångfald blir allt mer uppenbar. Vid sidan av att exponera en gången tids byggnadskultur, som många uppfattar som museets kärnuppdrag, arbetar Vallby liksom många andra friluftsmuseer aktivt med det levande kulturarvet.

Blandat med de deskriptiva avsnitten om olika aspekter på museets utveckling och verksamhet finns flera korta artiklar med titeln "Mitt Vallby", där olika personer med anknytning till museet, både personal och besökare, i personliga ordalag berättar specifika minnen från Vallby eller beskriver den mening som området har haft i olika skeden av livet. Här ryms aspekter av friluftsmuseets betydelse som inte riktigt framträder i andra museihistoriska och museianalyserande texter. Friluftsmuseet erbjuder plats för vigslar, för skidåkning, lek och bus, för små och stora händelser i livets alla skeden. Det är en plats

avsedd att vara samhällets minne, men som också i lika hög grad blir en plats dit enskilda personer har en lång rad minnen knutna från olika tillfällen i livet. Detta är sannolikt en av friluftsmuseernas främsta framgångsfaktorer, som gör att människor återkommer gång på gång och introducerar nya generationer till besök.

Den välillustrerade volymen innehåller texter av museipersonal, journalister och forskare och redaktionen har lyckats väl med att hitta en balans i tilltalet som är både läsvänligt och stringent. Varje artikel är försedd med en källförteckning som möjliggör för den intresserade att forska vidare, och också bildkällor och fotografier redovisas föredömligt.

Karin Gustavsson, Lund

Thomas Fahlander: *Gift dig aldrig med en spelman. Röster om folkmusik i Dalarna, från Isakes Kisti till Päckos Gustaf*. Gidlunds förlag, Möklinta 2020. 319 s., ill. ISBN 978-91-7844-427-4.

Detta är en idealistisk bok om svensk folkmusik, med huvudsakligt fokus på Dalarna. I inledningen av förordet anför, närmast utan förbehåll, att den vedertagna musikhistorien om Dalarna inte stämmer. Huvudsyftet med boken tycks följaktligen vara att beskriva den mer sanna sidan av myntet. Visserligen finner läsaren strax en kritik om att två handskrivna notböcker efter spelmannen Hans Haglöf (1821–1894) inte publicerats på rätt sätt i ”vår tid”, då notbilden ska ha förvanskats och att *pollonesser* [polonesser] istället hanterats som *pol Skor*, även om de två termerna i förekommande fall kan betraktas som språkliga kusiner. När författaren ändå tycks mena att här föreligger skarpsinnigare musikteoretiska utmaningar kunde detta ha utvecklats redan i upptakten, även om den förberedande diskursen av allt att döma inte är menad att läsas strängt vetenskapligt.

I inledningen behandlas spelmansbegreppet och dess placering i ett socialt och historiskt perspektiv. Därefter delas boken in i sex huvudkapitel. Det första – som bär på betydande musiketnologiska förtjänster – omfattar drygt halva boken och är indelat i nio underavsnitt, vart och ett beskrivande en musiker/traditionsbärare, historiska som mer samtida, varav de flesta är mer eller mindre kända i folkmusikkretsar. En historisk figur är tveklöst Lapp-Nils (1804–1870), som inte är dalkarl utan jämtlänning. Mer samtida får nog Georg Riedel (1934–) betecknas som, känd som jazzmusiker och heller ingen mas, men en musiker som inspirerats av folkmusiken. Låt gå, resten av de sju avporträtterade musikererna har förvisso en mer solid koppling till Dalarna, som fiolspelmännen Knis Karl (1913–1980) och Päckos Gustaf (1916–2000) vid sidan av kulerskan Resjövall Karin (1909–1997). Omkring många av levnadsödena erbjuds fängslande läsning och författaren har med viss tydlighet använt befintligt arkivmaterial, även egenhändigt insamlat. En särskilt intressant skildring är den om fjärdingsmannen och fiolspelmanen Anders Frisell (1870–1944), en spelman som lämnat flera kända låtar efter sig – som *Gånglått från Mockfjärd* – och åkte på omdiskuterad turné med ingen mindre än ikonerna Hjort Anders (1865–1952). Frisell har lämnat ett antal fascinerande dagböcker efter sig, avfattade på *Arends stenografisystem*. Med utgångspunkt bland annat i dessa böcker målar Fahlander upp en intresseväckande, men samtidigt tårdrypande skildring av en musikers liv och leverne, om ekonomiska svårigheter, sjukdom och superi i kaotisk förening med en högt stående musikalitet.

I de avslutande kapitlen presenteras ett vitt spektrum. Först behandlas 1970-talets folkmusikvåg, där vi bland annat får veta att åtminstone delar av den ”skånska”, nationellt kultförklarade och anonymt betitlade proggyduon *Philemon Arthur and the Dung* är inspirerade av folkmusik genom modersmjölken.

Mellan raderna kan vi skönja att gruppen kanske inte ens är från Skåne. Därefter redogörs för kvinnor och mäns historiskt olika och numera delvis förändrade musikaliska roller. Därefter, med en utgångspunkt i klockarens minnesvärda roll omkring det dalska dans- och musiklivet, presenteras en nog så rekordrig undersökning av åtta handskrivna notböcker daterade 1770–1856 och med tydlig proveniens från Dalarna. Förstoringsglaset riktas där mot ”polskans” kanonisering och allmänna syntes och kanske skingras dimman något omkring inledningens löst formulerade problemställning: noter till en *poloness* i en notbok efter Hans Haglöf ska i en samtida transkription synbarligen ha punkterats och stycket förefaller därmed ha anpassats för att framstå som en svängigare *polska*. Resan avslutas med bröllop: visst är det livligt att gifta sig med en spelman eller åtminstone *till* en eller två. Allt som allt är detta en smakfull bok kryddad med ett starkt fotografiskt material.

Patrik Sandgren, Lund

Maria Alexandersson: *Grundsund i mitten av 1900-talet – min pappa och hans vänner berättar*. A-script Förlag, Göteborg 2021. 112 s., ill. ISBN 978-91-871171-29-1.

Ett av de mer centrala fiskelägena i Bohuslän under 1900-talet har varit Grundsund på ön Skaftö strax söder om Lysekil. Maria Alexandersson har intervjuat nitton informanter födda och uppväxta i Grundsund under åren 1925–1953. De berättar främst om vardagsliv men även om helgfarande med tonvikt på 1930- och 40-talen. Då var invånarantalet i Grundsund omkring ett tusen personer. Utgångspunkten för boken har varit att författaren velat ta vara på berättelser från hennes far Knut Olofsson född 1934 och hans omgivning under uppväxtåren. Boken är rikt illustrerad både med fotografier och folklivsmål-

ningar utförda av Carl Gustaf Bernhardson (1915–1988), som var från Grundsund.

Berättelserna i Alexanderssons bok avser huvudsakligen vardagslivet i Grundsund. Därigenom kommer kvinnornas och barnens liv att stå i centrum och inte männens liv ute på havet inom fiske och sjöfart. En central kvinna i boken är författarens farmor Axelina (1888–1976) som födde åtta barn under åren 1915–1934. I likhet med andra fiskarkvinnor skötte hon helt och hållet om familjens ekonomi som grundade sig på inkomster från fisket.

Arbetsuppgifterna för kvinnorna var fysiskt krävande vare sig det gällde att bära in vatten i huset eller att åka iväg upp bland bergen för att finna vatten att tvätta kläderna i. På höstkanten begav sig fiskarkvinnorna iväg till närliggande bondgårdar för att hjälpa till med potatisplockning. Betalningen var in natura i form av potatissäckar som skulle täcka vinterns behov. Mjölk hämtade kvinnorna från bondgårdarna ett par gånger i veckan, innan en mjölkaffär så småningom öppnades i Grundsund. En extra inkomstkälla kunde vara att städa för de badgäster som i synnerhet bodde på en närliggande ö, Gåsö. Ett stort problem uppstod för änkorna efter att mannen omkommit på havet. Arbete i form av förlagsverksamhet utfört i hemmen för en av de båda regnklädersfabrikerna, Didriksons och Grundéns i Grundsund, men även Gåsöfjordens konservfabrik kunde då bli räddningen för hushållsekonomin.

Vilan från arbetet på söndagarna iakttogs noggrant i enlighet med de levnadsregler som hade sin grund i den inomkyrkliga väckelserörelsen kallad schartauanism. Förberedelserna inför söndagens mathållning utförde kvinnorna på lördagen. Potatisen var skalad och grönsakerna förberedda.

Barnen fick tidigt hjälpa till med arbetsuppgifter som att bära in ved att elda med, men det förekom också många lekar utomhus för barnen. Författaren beskriver flera av dem med utgångspunkt i intervjuerna. För

ungdomar på 1950-talet var dansbanorna en samlingsplats. Dansen var dock inte uppskattad av en äldre generation som slog vakt om den schartauanska kyrkligheten som innebar misstro mot danstillställningar. Det finns berättelser om ungdomar som smitit iväg på dans utan föräldrarnas vetskap.

En svår sjukdom som härjade omkring 1940 var tuberkulos. Två av Knut Olofssons syskon avled. Själv blev han sjuk och fick tillbringa ett halvår 1941–1942 på Svenshögens sanatorium i Bohusläns inland och påbörja sin första skolgång där.

Knut Olofsson var den förste i sin fiskarsläkt som ville ägna sig åt högre studier. Modern skall då ha sagt: ”Hur kan han komma på något sån't, det har vi inte råd med” (s. 54). Räddningen för sonen blev att han fick ett inackorderingsstipendium hos Gustafsbergsstiftelsen i Uddevalla. På så vis kunde studierna genomföras och efter fyra år med bostad på skolhemmet i Gustafsberg krönas med realexamen 1953 och senare studentexamen 1956 i Uddevalla. Denna syn på högre studier på landsbygden var inte ovanlig under 1950-talet. Jag fick själv erfara den och lyckades kompromissa med min far, som var bonde en bit från Grundsund, genom att hemifrån studera både till realexamen 1958 och studentexamen 1961 på korrespondensinstitutet Hermods i Malmö. På så vis kunde den studerande samtidigt fortsätta att vara en arbetskraftsresurs inom jordbruket.

Alexanderssons bok är välskriven och har ett särskilt intresse genom att den ingående berättar om den tid som folklivsmålaren Carl Gustaf Bernhardson har skildrat i sina konstverk som till största delen (526 målningar) förvaras på Bohusläns museum i Uddevalla. Ytterligare omkring ett par hundra målningar ägs av Aina Barneviks kulturstiftelse. Bernhardson var uppväxt under 1920- och 1930-talen och började måla sina minnesorienterade motiv under 1950-talet och fortsatte sedan fram till sin död 1958. Även för Bernhardson var fiskarkvinnorna i centrum och inte minst

deras hårda arbete som han kände vara viktigt att dokumentera för eftervärlden.

Anders Gustavsson, Oslo universitet/Henån

Anders Gustavsson: *Women and Men in Fishing Communities on the Swedish North-Westcoast. A Study of the Responsibilities of Women and Men and of Cultural Contacts.* Strömstads akademi 2021. 53 pp. ISBN 978-91-86607-04-4.

Anders Gustavssons skrift är en kortfattad redovisning av plikter och kulturella kontakter mellan kvinnor och män i landskapet Bohusläns nordvästra kust. Boken är på engelska och bör ge författaren en internationell spridning av sina forskningsresultat från denna trakt som han har ägnat sig åt under en stor del av sin forskarkarriär. Boken är utgiven av Strömstads akademi, som är en ideell förening som sedan 2008 erbjuder seniorforskare en akademisk hemvist, som underlättar fortsatt forskning.

Den aktuella skriften handlar om hur kvinnor och mäns plikter har delats upp utifrån dominans och beroende i fiskarsamhällena. En viktig del av materialet är intervjuer som författaren använt mycket i sin forskning. Kvinnorna arbetade i och nära bostaden och männen fiskade i havet utmed norska kusten under sommarhalvåret. Under vinterhalvåret var mannen hemma i bostaden och lagade näten. När männen var på fiske var kvinnornas tankar med dem och de väntade otåligt på brev. Kärleken var en orsak men även oron för att bli en fattig änka.

Männen hade kontakter i norska hamnar för att sälja fångsten och få betalt samt köpa in salt och betesfisk. Detta gav kontakter med personer av högre social och ekonomisk status som till och med bjöd fiskarna på söndagsmiddag och olika religiösa aktiviteter i frikyrkoförsamlingar. Det sistnämnda skapade

problem när männen kom hem till Bohuslän där kvinnorna ansåg att bara deras kyrka hade den rätta läran. De svenska männen blev mer öppna för olika religiösa rörelser. Det förekom att svenska män umgicks med norska kvinnor, vilket ibland ledde till giftermål. De norska kvinnor som gifte sig och följde med till Bohuslän fick uppleva att de inte var helt accepterade bland annat på grund av en annan religiös inställning. De svenska männens umgänge misstroddes av norska män och kvinnornas fäder och kvinnorna riskerade sin heder.

Svenska och norska fiskare kom också i kontakt med varandra. Fisket diskuterades, kunskaper förmedlades och svenska fiskebåtar hade ofta någon norrman med sig som hade kunskap om fiskevattnen. Men konkurrens ledde också till konflikter mellan svenska och norska fiskare.

De inflyttade kvinnorna upplevdes som ett hot mot den Schartauanska läran. För de norska kvinnorna var frikyrkorna mer lika de norska motsvarigheterna. De norska kvinnorna och sommargästerna formade speciella band eftersom båda grupperna var separerade från de svenska kvinnorna. De norska kvinnorna var förvånade över svenska kvinnors tro på det övernaturliga.

Bohustadsstandarden i de bohuslänska fiske-samhällena var lägre än i Norges arbetarkvarter, där de hade el, rinnande vatten och inomhustolett.

De norska kvinnorna uppmanades att lära sig svenska men i Norge ansågs det olämpligt att tala svenska. Det svenska kosthållet hade norskorna svårt att vänja sig vid och svenska kvinnor och män ogillade den norska maten. Maten var den enda tradition som männen höll fast vid trots de täta kontakterna i Norge.

De norska kvinnorna umgicks och samtalade om minnen samt om släkt och vänner i Norge. De sjöng norska sånger, lagade norsk mat och firade den norska nationaldagen. De ville förmedla den norska kulturen till sina barn.

Kvinnorna i Bohuslän hade liksom männen kontakter utanför kustsamhället. Det var kvin-

norna som spred förkunnelsen. Kvinnorna hade kontakter med sommargästerna som hyrde in sig, men dessa tillhörde högre samhällsklasser. Konflikter undveks eftersom uthyrningen gav viktiga inkomster. I övrigt höll båda parter distansen.

Kvinnorna hade också kontakter med personer som var socialt mer jämställda. Det var hantverkare och lantbrukare som till exempel hjälpte dem att slå höet på öarna och kvinnorna plockade deras potatis och köpte mjölk av lantbrukarnas kvinnor. Ibland kunde fiskarfamiljer eller lantbrukarfamiljer bjuda in varandra vid familjehögtider.

Gustavsson har delat in texten om kvinnor och mäns kontakter med varandra och andra grupper i tydligt avgränsade grupperingar. Det är tydligt och överskådligt men läsaren bör fundera över om de sociala och kulturella gränsdragningarna verkligen var så tydliga i verkligheten. Med tanke på publikationens lilla format har han lyckats få med de viktigaste aspekterna.

Anders Gustavsson har flera exempel och intervjuer som förtydligar analysen. Fotona är från privata samlingar och ur museisamlingar. Dessutom illustreras boken med målningar av folklivsskildraren Carl Gustaf Bernhardson (1915–1998). De berättar om vardagen i Bohusläns fiskesamhällen för hundra år sedan.

Göran Sjögård, Lund

Magnus Berg: *Romanen och tattaren. Bilden av resandefolket i svensk skönlitteratur 1842 till 2018*. Carlsson Bokförlag, Stockholm 2020. 310 s. ISBN 98-91-89063-45-7.

Efter en vandring i Norge och Sverige med Viktor Rydberg och Eilert Sundt, inleds boken med några klassiska skildringar av bland andra Almqvist, Fröding, Strindberg, Rydberg och Selma Lagerlöf.

När sedan boken nått till sin mitt påbörjas en djupare analys av romanernas tattare som tolkas mot sin samtid parallellt med att jämförelser görs med språkforskare och kriminologer. Men främst är det här fråga om Bergs eget utforskande. Här når texten djupare i meningar som ”Den utsatthet som Birgitta Trotzig vill dikta om blir alltså vassare och mera obarmhärtig när ’tattar’-elementet fogas in i berättelsen” (s. 165).

I ett särskilt intressant kapitel problematiseras möjligheterna att bli och att upphöra vara ”tattare”. Deras litterära uppgift har varit att bilda motsats, inte att få en egen beskrivning. Att lämna denna identitet framstår i romanerna som omöjlig. Men här, liksom på flera andra ställen i boken, lämnar sedan Berg fiktionen och prosan och övergår till att resonera om hur det är i verkliga livet. Individer kan röra sig mot och över gränserna, menar han, även om det aldrig är enkelt att passera till den värld som man sägs bryta mot.

I kapitel 7 får vi sammanfattningsvis veta att vi lärt oss att tattarna sällan funnits i romanerna för sin egen skull. Deras uppgift har varit att i starkt förenklad form kontrastera huvudpersonerna som tillhörde den rådande normen i samhället. Alla berättelser, menar författaren, går i takt med sin tid. Stereotyperna förändras något men de resande kommer inte själva till tals. Boken sista kapitel är ett slags lång exkurs, kallad bonusmaterial, och bygger helt på Allan Etzlers drygt 60 sidor efterlämnade manuskript *Zigenarmotivet i den europeiska skönlitteraturen*.

Visst kunde man önska en ytterligare kontextualisering till de omtalade romanerna och visst är boken alltför ordrik och pratig, men det skymmer inte sikten för en mycket ambitiös och gedigen genomgång av och diskussion om ”tattaren” i svensk skönlitteratur. Ett digert arbete torde ligga bakom.

Ett person- och verksregister underlättar sökandet i texten och utförliga noter och referenser hänvisar den intresserade vidare.

Birgitta Svensson, Lund

Ingvar Svanberg: *Fågelröster. Om folkliga härmramsor och tolkningar*. Dialogos Förlag, Stockholm 2021. 104 s., ill. ISBN 978-91-7504-378-4.

Ingvar Svanberg är etnobiolog och har skrivit en rad böcker om människan och hennes förhållande till djur och växter. När pandemin under våren 2020 stängde bibliotek och institutioner, beslöt han att sysselsätta sig med något som roade honom redan under barndomen, folkliga rim och ramsor, men nu med anknytning till fåglarnas läten.

I det förindustriella samhället levde de flesta på landet nära naturen och med en daglig kontakt med fåglar. Fåglarna kom därför att spela en helt annan roll för den tidens människor. Deras beteenden och läten kunde innebära förebud och varningar, ge besked om kommande väderlek, vindförhållanden, skördeutfall, snödjup eller när det var dags att så eller lägga ut fiskmjärdar, ja, rent av om ofred stundade. Inte underligt att man då också försökte förstå själva fågelspråket, vilket har givit upphov till en stor mängd fantasifulle och ofta komiska tolkningar. Det är några av dessa som finns med och diskuteras av författaren i denna lilla volym. Närmare 50 fåglar presenteras, alla med vackra avbildningar i färg. Detta och det nätta formatet och den fina inbindningen skapar läsarglädje hos den fågelintresserade läsaren.

Tolkning av fågelsång är en internationell företeelse. Om vi tar den kanske vanligaste fågeln, bofinken, tolkas dess sång på väldigt många sätt på olika håll, som i Västergötland: *Hä, hä, herre gud, himmelske Fader*.

Men i Södermanland helt annorlunda åt det osedliga hållet:

*Pigan och drängen!
På ängen!
Fy skäms!
Pigan och drängen!
På ängen!
Fy skäms!*

Från 1868 nämner Olof Hyltén-Cavallius i *Wärend och wirdarna* en variant av samma eki-voka tema:

*Pigan och drängen
Bakom busken.
Hon låts' hon vill inte;
men hon vill så gärna,
så gärna.*

Även näktergalen tycks ha synpunkter på drängars och pigors förehavanden: från skånska Gudmundtorp rapporteras den rikta följande resoluta maning:

*Dräng, dräng, dräng:
Nu ska du följa pigan i säng.
Pinka'na pink'ana, ljuvligt, ljuvligt.*

I Paris uppfattas däremot, som sig bör, bofinkens sång patriotiskt: *Oui, oui, oui! Je suis un bon citoyen!* (*Ja, ja, ja! Jag är en god medborgare.*) Omkring 1920 tolkades den rödbröstade bofinkhanens sång politiskt även i Sverige: *Si-si-si-ja-ja-ja-ä-bolschevik.*

Som ett annat exempel på hur olika fågelspråket tolkas i olika länder kan nämnas gulsparv- en. I Sverige: *ett, två, tre, fyr, fem, sex, sjuuuu.* Så även i Danmark: *en, to, tri, fire, fem, seks, syyyy.* I England däremot: *A little bit of bread and no cheese.* Och i Tyskland: *S'is, s'is noch viel zu früh.*

Beträffande kattugglan finns en folklig sägen att hon på Kristi tid lurat Vår Herre vid ved-sågning och därför blivit förvandlad till en fågel som ännu ropar *klyv ved!* och får så göra så länge världen består. Av sorg och skam gömmer den sig för solens strålar. När hon ropar *klä vitt, klä vitt, to vitt*, skall någon snart dö, och än tydligare budskap rapporteras från Tjörn där den kan ropa *klä vitt, klä vitt, bär ut, bär ut.* Kattugglan kunde också ropa *vätta vitt, vätta vitt* [tvätta vitt], vilket i Småland togs som ett tecken på att ett barn skulle födas på gården.

Ingen fågel kan dock tävla med taltrasten när det gäller härmningsramsor. Taltrasten,

även känd som *klera*, *nattvaka* och *sångtrast*, är den spjuveraktige mästर्सångaren, vars karakteristiska sång med upprepade musikaliska fraser inbjuder till personliga tolkningar, vilket gett upphov till otaliga mer eller mindre burleska versioner. Detta har även observerats av författare. Mest känd är nog Selma Lagerlöfs i *Gösta Berlings saga*, där den ropar: *Kusin Kristofer, kusin Kristofer! Vart ska durida? Vart ska du rida?* Från Skåne berättas det att skogsbönderna hånades med följande ramsa: *Se bonden den token, se bonden den token. Han säljer bort oxen och kör med stuten.* Och samma sak drabbade bönder i Östergötland: *Se på bonden, den token, säljer oxen, kör stuten, Se hur han stretar, slaktar kon, ha, ha, ha, ha!*

En metare vid sjön kunde få höra:

*Metar du? Metar du?
Får du fisk? Får du fisk?
Pytt'san, pytt'san, pytt'san!
Byt plats, byt plats!
Flytt på flöte', flytt på flöte'
Det står, va'n stor?*

En variant på taltrastens skämtlygne visavi metare: *Nappar det? Nappar det? Dra opp. Dra opp!* Om fiskaren lyder och bara får en pinne på kroken, får han strax rådet: *Går det klent, går det klent? Spott på, spott på!*

Och tjuvskytten kunde få höra taltrasten med hånfull stämman sjunga: *Skjut mig, skjut mig, skjut mig! Om du kan, om du kan, om du kan!* På liknande sätt upplevs taltrasten även i andra länder. En mer romantisk engelsk version av taltrastens tal får avsluta detta axplock av härmramsor:

*Kiss her! Kiss her! Kiss her!
Do it! Do it! Do it!
Be quick! Be quick! Be quick!
That was neat! That was neat!
That will do!*

De allra flesta folkliga härmramsorna härrör från en förgången tid, då Sveriges folkmängd bara var hälften av dagens och till största del-

en bodde på landet och nära naturen. I den miljön var det inte mycket som kunde störa, så människor upplevde ständigt fågelsången omkring sig. Idag är tystnad snarast en sällsynthet. I städer och tätorter råder ständigt larm och buller från trafik, industrier och maskiner; TV och radio sänder dygnet runt. Många stänger också effektivt ute naturliga ljud genom hörsnäckor och hörlurar. I den miljön drunknar den fågelsång som eventuellt finns, och den urgamla fågelpoesin har knappast någon chans att överleva. Ingvar Svanberg säger: "Det är tydligt att fågelsång och fågelkvitter rationaliseras bort ur den urbana nutidsmänniskans värld och har uppenbarligen föga marknadsvärde." Han citerar ekologen Stephen P. Hubbel: "Den som inte hör fågelsång som barn, saknar den inte heller som vuxen".

I förord och inledning sätter Ingvar Svanberg in fågelsång i ett större sammanhang och ger perspektiv som väcker eftertanke och oro. Hur mycket går inte förlorat med

vår moderna livsstil? Moderna makthavare tar hela tiden beslut som innebär förlust av oersättliga naturvärden genom en otyglad exploatering. Träd med häckande fåglar huggs ned. I skogarna härjar skogsbolagens maskiner. Sommartid arbetar de dag och natt och avverkar stora områden på skog och sly medan häckningssäsongen pågår för fullt. Bakom hans ord anas sorg och besvikelse över tillståndet i det moderna samhället, och det är lätt att känna sympati med honom och hans känslor när han säger: "Tänk om människor i stället stannade upp och lyssnade till de stämningfulla diktalster som strömmar ur buskage, parker och skogar i vår närhet om vårarna och somrarna. Vad avstressande det skulle vara att ostört få lyssna till denna fågelsång, tolkad som poesi! Det är musik i den högre skolan som, om vi tar till oss den, borde göra oss till bättre fridsammare människor, mer varsamma om vår närmiljö, och få oss att sätta stopp för näriga exploatörer som skövlar i vårt gemensamma livsrum!"

Johnny Strand, Brastad

RIG – VÄGLEDNING TILL FÖRFATTARNA

RIG publicerar artiklar, presenterar nya avhandlingar, debattbidrag, bokrecensioner och notiser inom den kulturhistoriska forskningen. Förutom sedvanligt bedömda vetenskapliga artiklar finns även möjligheten att under rubriken Anteckningar publicera icke-granskade alster. Redaktionen välkomnar manuskript från alla områden inom detta forskningsfält.

Manuskripten skall vara skrivna med radavstånd 1,5 och bred marginal. Artiklarnas omfång bör ligga mellan 35 000 och 55 000 nedslag, inklusive noter och litteratur. Artiklarna skall ha en kort engelsk sammanfattning om ca 1 500 nedslag. Bilder välkomnas. En avhandlingsrecension bör maximalt omfatta 17 000 nedslag, ett debatt-inlägg maximalt 8 000 tecken, en bokrecension maximalt 12 000 tecken och en notis maximalt 4 000 tecken.

Artikelmanus granskas av redaktionen och en eller flera externa läsare. Vid frågor kontakta redaktörerna.

UTFORMNING AV MANUSKRIFT

Vi följer *Svenska skrivregler* och *SAOL*.

Nytt avsnitt markeras med indrag.

Noter anges med siffra och skrivs som slutnoter.

Litteraturreferenser används enligt följande:

I texten anges författarnamn, årtal och sidhänvisning, t.ex. ”som Broberg (1988) påpekat”, ”flera studier visar detta (Ehn 1996, Nilsson 1993, Skarin Frykman 1987) ...”, ”som dokumenterat detta (Lundgren 1996:129ff.) ...”.

Litteraturlistan placeras sist. Uppställning och kursivering sker som exemplen visar:

Daun, Åke 1993: *Etnologin, framtiden och samhället. I: Gerholm, Lena (red.): Etnologiska visioner. Femton forskare reflekterar kring sitt ämne.* Stockholm: Carlsson Bokförlag.

Högdahl, Elisabeth 2003: *Göra gata. Om gränser och kryphål på Möllevången och i Kapstaden.* Hedemora: Gidlunds förlag.

Larsson, Lisbeth 1997: *Modernismens kvinnliga avantgarde. Tvärsnitt nr 1.*

MANUSKRIFTEN SKALL INNEHÅLLA FÖLJANDE

- 1 Författarnamn, titel och institutionstillhörighet eller motsvarande.
- 2 Själv texten.
- 3 Numrerade noter vid behov. Ange inte litteraturhänvisningar i noterna.
- 4 Litteraturreferenser, alfabetiskt ordnade.
- 5 Engelsk sammanfattning (omkring 300 ord eller 1 500 nedslag). Artikelns titel på engelska.
- 6 Bildoriginal och eventuella bildtexter insänds tillsammans med slutgiltigt manuskript.

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornländska ”Sången om Rig” gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äger från Norden.

Tidskriften utges fr.o.m. årg. 98, 2015, av Kungl. Gustav Adolfs Akademien
för svensk folkkultur, en riksakademi med sitt säte i Uppsala

207 AURAPRODUKTION OCH "KLASSIKERFIERING"

Anna Wahlöö

229 "VARGAR OCH TROLL OCH DÅRSKAPER"

Sofie Strandén-Backa

243 RECENSIONER

Carolina Brown DEN BEKVÄMA VARDAGEN *rec. av Marie Steinrud*

Charlotte Ulmert NÄR VINDEN VÄNDER *rec. av Marie Steinrud*

Sanna Jylhä och Marika Rosenström (red.) MED KAMERA OCH KOFFERT
rec. av Birgitta Svensson

David Anthin, Martin Bagge och Mats Malm EN SVENSK VISBOK. 99 VISOR OCH
EN PSALM *rec. av Gunnar Ternhag*

Anna Gavanoas och Anna Öström DJ-LIV. HISTORIEN OM HUR DISKJOCKEYN
ERÖVRAD STOCKHOLM – Anna Gavanoas FRÅN DISKOFEBER TILL REJVHYSTERI
I DEN SVENSKA DANSMUSIKHISTORIEN *rec. av Lars Kaijser*

Katharina Leibring och Ingvar Svanberg (red.) NÖTKREATUR I SVERIGE
rec. av Johnny Strand

Kjell Danell VILT, JAKT OCH MÄNNISKOR I NORRLANDS SKOGAR 1870–1900
rec. av Ingvar Svanberg

262 NOTISER

Ann-Katrin Hatje och Gunnar Artéus (red.) FORSKARLIV. SJÄLVPORTRÄTT AV
SAMTIDA SVENSKA HISTORIKER *rec. av Mats Hellspång*

Susanne Cassé, Nina Larsen, Ann Österberg, Katarina Frost och Jennie Schaeffer (red.)
ÄLSKADE VALLBY: ETT VÄSTMANLAND I MINIATYR *rec. av Karin Gustavsson*

Thomas Fahlander GIFT DIG ALDRIG MED EN SPELMAN *rec. av Patrik Sandgren*

Maria Alexandersson GRUNDSUND I MITTEN AV 1900-TALET – MIN PAPPA OCH
HANS VÄNNER BERÄTTAR *rec. av Anders Gustavsson*

Anders Gustavsson WOMEN AND MEN IN FISHING COMMUNITIES ON THE
SWEDISH NORTH-WESTCOAST *rec. av Göran Sjögård*

Magnus Berg ROMANEN OCH TATTAREN *rec. av Birgitta Svensson*

Ingvar Svanberg FÅGELRÖSTER *rec. av Johnny Strand*